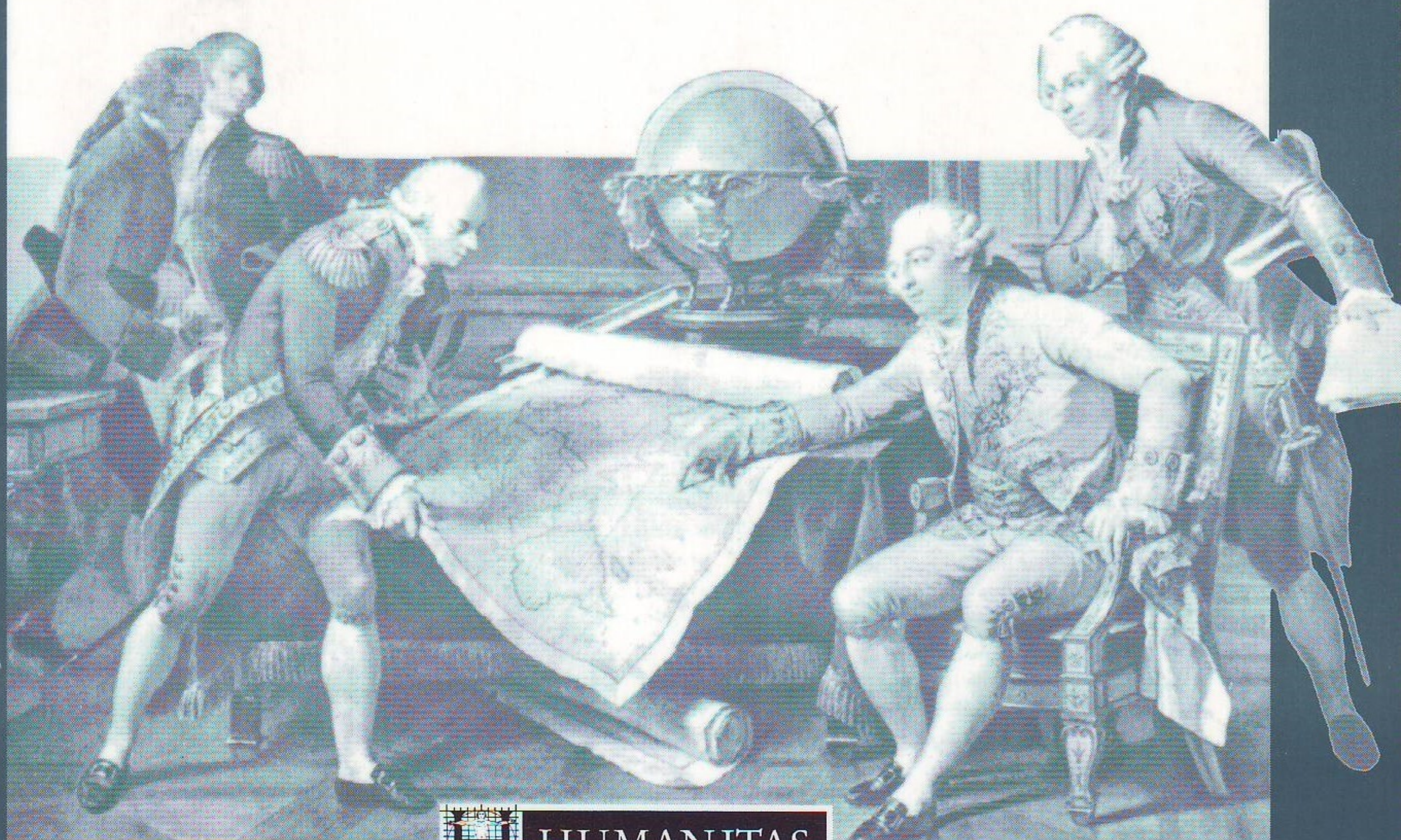

LARRY WOLFF

INVENTAREA
EUROPEI DE EST

HARTA CIVILIZAȚIEI
ÎN EPOCA LUMINILOR

HUMANITAS

II 78736

SERIA
ISTORIE

coordonată de
SORIN ANTOHI

Traducere din engleză de
LIOTTA RIZZOLI

Carte apărută cu sprijinul Ministerului Culturii

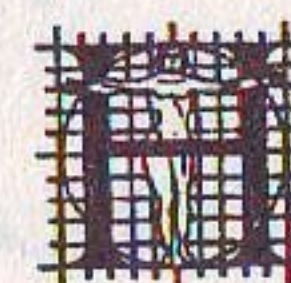
LARRY WOLFF s-a născut la New York în 1957. Licență (Harvard College, 1979) și doctorat (Stanford University, 1984) în istorie. Cărți: *The Vatican and Poland in the Age of the Partitions* (1988); *Postcards from the End of the World: Child Abuse in Freud's Vienna* (1988); *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment* (în curs de apariție). A mai publicat numeroase articole în periodice savante, mai ales pe teme legate de studiul interdisciplinar și poliglot al secolului al XVIII-lea european. Trăiește în Cambridge, Massachusetts, și este profesor de istorie la Boston College.

LARRY WOLFF

Inventarea Europei de Est

HARTA CIVILIZAȚIEI ÎN EPOCA LUMINILOR

Traducere din engleză de
BIANCA RIZZOLI

HUMANITAS

BUCUREȘTI

Coperta

IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

**Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale
WOLFF, LARRY**

**Inventarea Europei de Est. Harta civilizației în Epoca
Luminilor** / Larry Wolff; trad. Bianca Rizzoli. – București:
Humanitas, 2000

544 p.: 20 cm. – (Seria Istorie).

Tit. orig. (eng): *Inventing Eastern Europe: the Map of
Civilisation on the Mind of the Enlightenment.*

Index.

ISBN 973-50-0035-0

1. Europa de Est

I. Rizzoli, Bianca (trad.)

008(4-11)"17"

582157

LARRY WOLFF

INVENTING EASTERN EUROPE

The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment

Stanford University Press

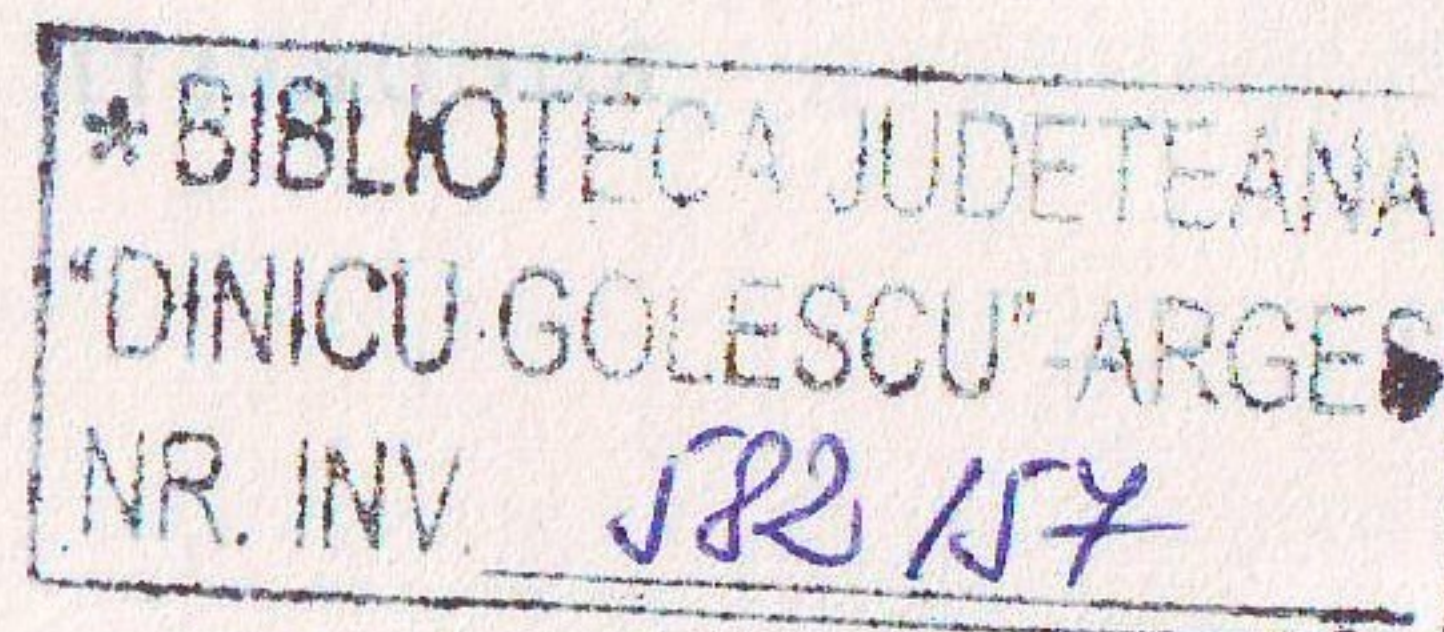
© 1994 by the Board of Trustees of the Leland Stanford Junior University

© HUMANITAS, 2000, pentru prezenta versiune românească

ISBN 973-50-0035-0

NR 5

ARGES

Părinților mei, Robert și Renee Wolff

*Și în memoria bunicilor mei,
Lucy și Martin Stier
Esther și Joseph Wolff*

Mulțumiri

Pe cînd lucram la această carte și mi-am dat seama cît de intimidant de mare era cîmpul problemei pe care îmi propusesem să o discut, am avut toate motivele să fiu recunoscător pentru îndrumările, ajutorul și încurajările primite mulți ani de la profesorii mei, de la colegii mei, de la prietenii mei și de la familia mea. De asemenea, am o mare datorie față de savanți pe care nu i-am cunoscut niciodată, ale căror lucrări, unele dintre ele scrise cu mult timp înainte ca eu să mă nasc, m-au călăuzit în vreme ce încercam să pun cap la cap bucățile unui puzzle foarte incitant. Notele de sfîrșit nu mi se par suficiente pentru a exprima marea mea recunoștință față de cei ale căror cercetări mi-au dat posibilitatea să încerc să adun la un loc materiale din mai multe domenii ale istoriei și mai ales să încerc să arunc o punte peste prăpastia istoriografică ce desparte Europa de Est de Europa de Vest în interesul unui studiu asupra relației lor complementare în istoria ideilor. Deși mă grăbesc să mulțumesc pentru ajutorul pe care l-am primit, îmi asum întreaga responsabilitate pentru argumentele prezentate în carte, cu atît mai mult cu cît ele le pot părea unora discutabile. Întrebarea cum a ajuns Iluminismul să conceapă Europa ca fiind împărțită în Est și Vest este, cred eu, una presantă din motive atît istorice, cît și politice, și sper că teza mea va provoca noi discuții critice în jurul acestei probleme. Îmi dau seama că prin cuprinderea ei întrebarea mea m-a făcut să încalc domeniul de expertiză al altora și sper că argumentele mele vor fi puse la îndoială, clarificate și revizuite de către cei care cred ca și mine că problema Iluminismului și a Europei de Est este de mare importanță.

Îi sînt cel mai îndatorat științific profesorului care mi-a călăuzit cu atîta înțelepciune studiile la Stanford University, Wayne Vucinich, Unchiul Wayne. El a fost cel care m-a încurajat să studiez Europa de Est împreună cu Europa de Vest, care mi-a îndrumat teza de doctorat despre Polonia și Vatican și care mi-a arătat prin exemplul său subtilitatea științifică, sensibilitatea și integritatea pe care subiectul Europei de Est le merită din partea istoricilor. Am o datorie academică încă și mai mare față de Wiktor Weintraub, cu care am studiat limba, literatura și istoria intelectuală a Poloniei ca student la Harvard. Cărțile pe care mi le-a dat să le citesc, printre care *Znaszli ten kraj? (Cunoști tu țara?)* a lui Boy și *Rodzinna Europa (Europa natală)* de Miłosz, m-au stimulat să reflectez la problemele Europei de Vest și ale Europei de Est. Am profitat de sfaturile sale cînd mă aflam la începutul cercetărilor mele pentru această carte și, de la moartea sa din 1988, el și îndrumările sale mi-au lipsit mult. Subiectul cărții de față m-a făcut să apelez și la lucrările generației de dinaintea lui, ale profesorilor profesori mei, continuînd cercetările lui Robert Kerner despre Boemia secolului al XVIII-lea și pe cele ale lui Stanisław Kot despre prezentarea Poloniei în literatura politică a Europei de Vest.

Din perioada studiilor mele la Stanford trebuie să amintesc doi profesori, Gordon Wright și Gordon Craig, care m-au ajutat să dobîndesc pregătirea necesară pentru a aborda un subiect ca acesta. Mai ales, Gordon Wright mi-a sugerat să citesc *Storia dell'idea d'Europa (Istoria ideii de Europa)* a lui Chabod, iar Gordon Craig m-a făcut să mă gîndesc la cum arăta Europa de Est din perspectiva Vienei, în perioada prințului Eugeniu și a prințului Kaunitz. Ținînd seama de legăturile mele cu Stanford University, sînt deosebit de bucuros că această carte este publicată de Stanford University Press și îi sînt recunoscător lui Norris Pope pentru îndrumările pe care mi le-a dat în calitate de editor. Le sînt de asemenea îndatorat lui William Abrahams și Dorrit Cohn pentru excelentele sfaturi oferite în legătură cu publicarea manuscrisului.

Am primit un sprijin financiar pentru scrierea acestei cărți de la Boston College și de la American Council of Learned Societies. Am prezentat fragmente din lucrarea mea la conferințe în ultimii ani și îi sînt recunoscător în special lui Alex Pettit, care m-a încu-

raja să vorbesc despre Voltaire la conferința Studiilor asupra secolului al XVIII-lea de la Seattle din 1991, și lui Susan Suleiman, care m-a invitat să vorbesc la Center for Literary and Cultural Studies de la Harvard în 1992. Am abordat chestiunile discutate în această carte la conferința de la Cornell University despre Franța și Polonia din 1988, și cu acea ocazie Alain Guery a avut amabilitatea să-mi pună la dispoziție rezultatele cercetărilor sale asupra fiziocraților și a Poloniei; îi mulțumesc de asemenea lui Michael Wilson pentru că m-a ajutat să asimilez roadele intelectuale ale acelei conferințe.

Mulți oameni de știință au răspuns la proiectul meu cu sfaturi prețioase și critici interesante. Îi sînt adînc recunoscător lui Gaetano Platania pentru ajutorul dat în privința lui Boscovich și Marylinei Żółtowska Weintraub pentru sprijinul acordat în legătură cu Marat. Peter Stansky m-a ajutat să o descopăr pe Lady Craven ca soție a margrafului de Ansbach. Dena Goodman m-a prevenit să nu o subestimez pe doamna Geoffrin. Simon Schama m-a încurajat să îl combat pe Gibbon cu îndrăzneală. Robert Darnton a întîmpinat cu bunăvoință cererea mea de ajutor în privința lui Carra în Moldova. Anthony Cross a răspuns strigătului meu de ajutor și și-a făcut timp să mă lămurească în privința lui Joseph Marshall. Stephen Greenblatt și Antoni Mączak mi-au dat amîndoi sugestii prețioase despre cum să scriu despre călători și literatura de călătorie. Jerzy Jedlicki mi-a permis cu multă amabilitate să citesc manuscrisul său despre Polonia în Europa.

Îi sînt îndatorat în mod deosebit lui Leslie Choquette, nu numai pentru ajutorul dat în privința marchizului de Sade, ci și pentru că a citit și criticat prima versiune a manuscrisului meu. Îi sînt de asemenea recunoscător lui Kathy Ann Miller pentru că a citit introducerea în toiul unui uragan. Maria Tatar m-a ajutat, sfătuit și încurajat la fiecare pas în scrierea acestei cărți și am profitat enorm de pe urma simțului ei al echilibrului fie între istorie și literatură, fie între sănătatea mentală și subtilitatea academică; de asemenea, ea mi-a arătat că poți scrie o a treia carte — și fără să-ți pierzi toți prietenii. Cercetările mele asupra călătorilor datorează mult prieteniei cu Paul Marx, unul dintre profesorii mei de istorie și literatură la Harvard în anii '80; entuziasmul lui intelectual mi-a stîrnit

interesul pentru literatura de călătorii. Mi-a lipsit mult de la moartea lui din 1989.

Colegii mei din catedra de istorie de la Boston College m-au încurajat enorm de la începutul cercetărilor mele pentru această carte. Îi sînt îndatorat în mod deosebit lui Tom Perry pentru discuțiile noastre despre Mozart, lui Robin Fleming pentru sugestiile ei despre sciți și lui Paul Breines pentru sfaturile folosite în privința lui Herder și a lui Hegel. Doi dintre studenții mei, Hugh Guilderson și Nick Rowe, m-au stimulat de asemenea să aprofundez niște chestiuni importante privitoare la secolul al XVIII-lea din cartea mea. Sînt recunoscător Bibliotecii O'Neill de la Boston College, aflată sub excelenta conducere a lui Mary Cronin, pentru că a suportat ploaia mea de cereri și mi-a găsit cărți pe care nu am crezut niciodată că le-aș putea găsi la Boston.

Jim Cronin este un mare om și un mare prieten, iar prietenia lui m-a ajutat nu numai să scriu această carte, ci și să mă bucur scriind-o. Sfaturile sale au fost atît de inteligente, încurajările sale atît de entuziaste, exemplul său m-a inspirat atît de mult, încît am simțit că-mi oferă un nou standard de colegialitate academică. Felul în care el înțelege psihologia cercetării științifice și politicile universitare, precum și aprecierea diferitelor forme de amuzament care sînt o consecință a slujbei de profesor de istorie mi-au schimbat viața.

Perri Klass, încă o dată ca de atît de multe ori pînă acum, nu numai că a suportat frământările mele spirituale și îngîndurarea mea nu tocmai plăcută pe cînd mă aflu în chinurile muncii de cercetare, dar mi-a dat exact sfatul potrivit în privința fiecărui aspect al întregului meu proiect, de la prima delimitare a întinderii subiectului pînă la ultimele detalii — și cele mai pretențioase — de formă. Cartea a fost enorm îmbunătățită de sugestiile ei, cînd am fost destul de înțelept să țin seama de ele, și ea este cea care a găsit legătura cu Polonia a Louisei May Alcott. Ea (Perri Klass, nu Louisa May Alcott) trăiește cu mine și cu interesul meu pentru Europa de Est deja de foarte multă vreme și la un moment dat chiar și-a instalat un cort lîngă Cracovia. Ea m-a trimis înapoi în Europa de Est atunci cînd eu am fost prea neghiob ca să văd că era timpul să mă întorc acolo și tot ea mi-a trimis și tovarășul perfect pentru

acea călătorie, profesorul Nicholas Francia, moștenitorul secret al tronului Brazoviei din Loveswept Romance # 239, *The Prince and the Patriot* (*Prințul și patriotul*). Oricum, ea (Perri Klass, nu profesorul Nicholas Francia) este cea care reprezintă un model de urmat pentru mine, precum și scriitoarea mea preferată și adevărata mea dragoste. Împreună am reușit să punem pe picioare o casă în care multe lucruri nu apucă să fie făcute, dar cărți ca aceasta sînt totuși scrise și chiar și pachetelele cu mîncare ale copiilor sînt pregătite pînă la urmă. Copiii au fost înțelegători în privința inventării Europei de Est; Orlando a știut de la început de întregul proiect, iar Josephine s-a născut în 1989, *annus mirabilis* al Europei de Est. Mi-au îmbunătățit lucrul cum numai ei știu.

Cea mai mare, mai adîncă și mai veche datorie a mea este cea către părinții mei, iar această carte le este dedicată. Ea e totodată dedicată memoriei bunicilor mei, cei care mi-au transmis sentimentul unei legături personale cu Europa de Est.

Pe lîngă datoriile mele personale, mai am niște datorii științifice care au devenit foarte profunde în timpul lucrului meu la această carte. M-am bazat pe pregătirea științifică a altora pentru a-mi compensa propriile limite pe cînd căutam răspunsuri cuprinzătoare la o întrebare formulată destul de larg. Mai ales, m-am găsit foarte antrenat și implicat în cercetările savanților francezi din generațiile trecute și dependent de ele. Filozofii francezi au fost figurile-cheie în inventarea Europei de Est de către Iluminism, iar savanții francezi, încă de la începutul secolului al XX-lea, au avut rolul principal în studierea semnificației acelor figuri și forțe din secolul al XVIII-lea. Sînt foarte îndatorat lucrărilor lui Abel Mansuy despre slavi și literatura franceză, celor ale Mariettei Martin despre doamna Geoffrin, ale lui Alice Chevalier despre Rulhière, ale lui Ambroise Jobert despre fiziocrați și, mai presus de toate, studiilor strălucite ale lui Albert Lortholary despre Rusia și Iluminism și ale lui Jean Fabre despre Polonia și Iluminism. Recunosc de asemenea că sînt dator cercetărilor mai recente asupra Europei de Est, mai ales lucrărilor istoricului polonez Emanuel Rostworowski și ale istoricului ungar Béla Köpeczi, care sînt autorii unor studii neprețuite despre

legăturile dintre Franța și țările lor în secolul al XVIII-lea. În sfârșit, numai superba muncă științifică desfășurată în Anglia și America în ultima generație mi-a permis să mă încumet să abordez niște teme titanice, precum cea care se află în centrul acestei cărți, relația dintre Voltaire și Ecaterina. Niciodată nu mi-aș fi găsit direcția dacă nu aș fi apelat constant la lucrările despre Voltaire ale lui Theodore Besterman, Peter Gay și Carolyn Wilberger, în timp ce scriind despre Ecaterina deveneam tot mai dependent de lucrările lui Isabel de Madariaga, John Alexander și David Ransel. Recunosc de asemenea că sînt profund îndatorat lucrărilor lui M. S. Anderson despre Anglia și Rusia și celor ale lui P. J. Marshall și Glyndwr Williams despre Anglia și restul lumii în secolul al XVIII-lea. Trebuie să repet aici că nici unul dintre acești oameni de știință nu este responsabil în vreun fel pentru ideile și argumentele mele și că de fapt am folosit uneori minunatele lor lucrări în feluri care contraziceau oarecum propriile lor interpretări.

Am fost foarte norocos să scriu această carte în acești ani cînd problema Europei de Est s-a impus atenției și a atras multe reflecții în toate forurile academice. Mai ales de la revoluțiile din 1989, un șir de scriitori care au înțeles foarte bine Europa de Est au comentat îndelung pe tema locului ei în Europa contemporană, iar eu am urmărit discuțiile lor cu cel mai mare interes — mai ales reflecțiile lui Timothy Garton Ash, Tony Judt, Jacques Rupnik, Daniel Chirot, Gale Stokes, Krishan Kumar, Milan Kundera, Josef Skvorecky, Stanisław Barańczak, Adam Michnik și Czesław Miłosz. Cu toții au luat parte la regîndirea ideii de Europa de Est în ultimii ani și ar fi fost imposibil să studiez problema care mă interesa din secolul al XVIII-lea fără să țin seama de dramaticele evenimente politice și dezbateri contemporane. Deși sper că interesul meu pentru secolul al XVIII-lea va arunca o nouă lumină asupra acestor chestiuni, sînt în același timp foarte conștient că dezvoltarea propriilor mele idei și argumente datorează mult, atunci cînd sînt de acord cu ei și atunci cînd îi contrazic, intuițiilor altora, care au răspuns cu un solemn devotament și cu o profundă erudiție la evenimentele istoriei celei mai recente a Europei de Est.

Sînt că datorez o recunoștință mai puțin obișnuită celor care constituie subiectul cărții mele, filozofii iluminiști. Desigur, interesul lor pătimaș pentru Europa de Est a fost cel care mi-a stimulat interesul pentru interesul lor. Dar îmi dau seama că lucrarea mea ar putea să pară că îi critică pentru natura interesului lor, care, chiar și atunci cînd dădea dovadă de cea mai mare înțelegere, era modulată politic de unele aspecte ale orientalismului, de standarde de „civilizație“ și de prezumțiile implicite ale unui discurs hegemonic. Îmi dau seama și că felul în care am aplicat instrumentele critice ale vremii mele la operele marilor minți ale Iluminismului face dovada unei mari prezumții, și într-un anumit fel sînt foarte conștient de insignifianța mea intelectuală în perspectiva mai amplă a succesiunii secolelor. Mi se pare cu atît mai important să recunosc acest lucru cu cît filozofii iluminiști au fost și rămîn printre eroii mei în cîmpul intelectului; interesul lor pentru Europa de Est, oricum ar fi fost el modulată, mi se pare atît uimitor cît și admirabil, ca o dovadă a curiozității, îndrăzelii și strălucirii intelectuale cu care au abordat fiecare aspect al lumii lor și au creat, cred eu, în mare măsură, lumea modernă a ideilor în care trăim. Din acest motiv, acele idei au devenit temele și țintele cercetărilor noastre de istorie intelectuală, iar conceptul de Europa de Est reprezintă de cîtiva ani încoace preocuparea mea științifică.

Omul care îmi ocupă cel mai mult gîndurile este Voltaire. El e unul dintre eroii mei, și în istoria ideilor sînt puține figuri ale căror minți să le admir mai mult. Dar, făcînd din el subiectul analizei și centrul discuției într-o mare parte a cărții, sînt conștient că am pus păreriile lui într-o lumină critică și uneori ironică. Peter Gay observa plin de tact în *Voltaire's Politics (Politica lui Voltaire)* că „în corespondența lui cu Ecaterina se arată în postura cea mai puțin demnă de admirație“. Am luat acea corespondență și am analizat-o îndelung ca pe documentul esențial pentru perspectiva Iluminismului asupra Europei de Est. Pe scurt, mi-am luat eroul și l-am înfățișat din unghiul din care apare cel mai puțin demn de admirat. Desigur, nu cred în fantome, cum nici Voltaire nu credea, dar îmi este foarte ușor mie, un admirator înfocat al spiritului lui Voltaire, să-mi imaginez ușurința ucigătoare cu care mi-ar lua în rîs și mi-ar

respinge obrăznicile științifice. Găsesc acest lucru deconcertant, mai ales că ultima mea carte despre Viena lui Freud îl analiza aproape tot atât de critic pe un altul dintre eroii mei. Luați-mă atunci ca pe un istoric al ideilor care pare să întrețină o relație nu prea limpede cu spiritele pe care le admiră cel mai mult. Cu umilință recunosc că extraordinara întreprindere intelectuală a Iluminismului, chiar și inventarea Europei de Est, a definit termenii și terenul pe care se desfășoară acum încercările mele mai târzii și mai puțin remarcabile de istorie intelectuală.

L. W.

Introducere

„De la Stettin pe malul Mării Baltice pînă la Trieste pe malul Mării Adriatice o cortină de fier s-a lăsat peste continentul nostru“, anunța în 1946 Winston Churchill aflat la Fulton, Missouri, în inima unui alt continent. În mod neașteptat, aceasta avea să fie metafora sa cu cel mai mare succes: cortina de fier împărțind Europa în două, în Europa de Vest și Europa de Est. Timp de aproape o jumătate de secol a rămas ca o linie de demarcație de o importanță crucială în minte și pe hartă. Mental, harta Europei, cu numeroasele sale țări și culturi, a fost marcată de cortina de fier a lui Churchill, o împărțire ideologică a continentului în timpul Războiului Rece. „S-a lăsat o umbră peste țările luminate de victoria Aliaților cu atât de puțină vreme în urmă“, observa Churchill; aceeași umbră a căzut și peste hartă, întunecînd teritoriile din spatele cortinei de fier. În umbră puteai să-ți imaginezi nelămurit tot ceea ce era trist sau neplăcut, îngrijorător sau alarmant, dar în același timp puteai să nu te uiți prea de aproape, umbra îți îngăduia chiar să privești în altă parte — fiindcă cine ar fi putut să vadă prin cortina de fier și să discearnă formele învăluite în umbră?

Churchill identifica din punct de vedere geografic teritoriile din spatele cortinei de fier ca fiind „aceste state estice ale Europei“. Erau reunite acum „în ceea ce trebuie să numesc sfera sovietică“, toate fiind state în care partidele comuniste încercau să obțină „controlul totalitar“. Totuși, acea linie de la Stettin la Trieste, care delimita sfera de influență sovietică, nu o determina exact din punct de vedere geografic, și Churchill admitea o excepție: „Numai Atena — Grecia cu nemuritoarele-i glorii — e liberă.“ În ceea ce privea restul statelor estice, pe de o parte Churchill recunoștea că „pentru

siguranța internațională e nevoie de o nouă unitate în Europa, de la care nici un popor să nu fie exclus în mod permanent“. Pe de altă parte, existau motive ca împărțirea din ce în ce mai evidentă a Europei să fie acceptată, aprobată și chiar impusă. „În partea din față a cortinei de fier care divizează Europa există alte motive de neliniște“, a spus Churchill, și de la bun început nu a avut nici o îndoială care erau țările „din față“ cortinei de fier — se referea la Italia și la Franța — și care erau lăsate în spate. Churchill era îngrijorat de infiltrarea politică, de contaminarea ideologică, pentru că pînă și în Europa de Vest „partidele comuniste sau coloana a cincea constituie o amenințare crescîndă la adresa civilizației creștine“¹. În toată perioada Războiului Rece, cortina de fier va fi văzută ca o barieră în scop de carantină, despărțind lumina civilizației creștine de tot ceea ce pîndea în umbră, iar o asemenea concepție era o justificare în plus pentru refuzul de a privi mai de aproape țările din spatele cortinei.

Discursul lui Churchill de la Fulton s-a dovedit profetic, iar metafora sa a fost turnată în fier, devenind o realitate geopolitică a relațiilor internaționale. Totuși, în generația următoare, unii istorici ai relațiilor diplomatice din timpul Războiului Rece, ca de pildă Walter LaFeber și Daniel Yergin, aveau să se întrebe dacă nu cumva aceasta a fost una dintre acele profeții a căror simplă rostire duce la împlinirea lor, dacă nu cumva provocarea conținută de discursul de la Fulton a contribuit la cristalizarea sferelor ideologice din Europa, grăbind înghețarea frontierelor. Churchill însuși, cînd și-a publicat memoriile, a arătat că nu a fost nici pe departe un observator nevinovat al evenimentelor din statele Europei de Est, că dorise să joace un rol în trasarea granițelor și crearea cortinei de fier. În 1944, cu mai puțin de doi ani înainte de a merge la Fulton, Missouri, însoțit de Harry Truman ca să pună în gardă Occidentul contra umbrei sovietice, Churchill fusese la Moscova la Iosif Vîșionovici Stalin ca să-i propună procente de influență în statele est-europene. Mîzgălind repede pe o bucată de hîrtie, Churchill i-a oferit lui Stalin 90% în România, 75% în Bulgaria, 50% în Ungaria și Iugoslavia, dar numai 10% în Grecia — cu „nemuritoarele-i glorii“. Churchill i-a propus apoi să ardă hîrtia, dar Stalin i-a spus că poate s-o păstreze.

În 1989, o revoluție în Europa de Est, sau mai degrabă o serie de revoluții legate între ele în diferitele state est-europene, a răsturnat și a înlocuit guvernele comuniste care durau din perioada postbelică. Revoluția politică a adus alegerile democratice, o deschidere înspre economia de piață, ridicarea restricțiilor asupra liberei circulații, retragerea trupelor sovietice și în cele din urmă, în 1991, dizolvarea Pactului de la Varșovia. Pactul de la Varșovia a fost cel care, opunîndu-se organizației similare vest-europene, NATO, a dat începînd cu anii '50 o expresie militară împărțirii Europei, organizînd continentul în două blocuri potrivnice angajate în Războiul Rece. Căderea comunismului în Europa de Est și sfîrșitul Războiului Rece au golit de sens termenii convenționali care descrieseră împărțirea Europei în jumătăți inamice: cortina de fier a lui Churchill, sfera de influență sovietică, umbra amenințătoare. Pe neașteptate, divizarea Europei a părut că a luat sfîrșit, că a fost abolită, ștearsă de pe hartă, jumătățile fiind reunite dintr-o dată într-un singur continent. Acesta a fost efectul de trăsnet al revoluției. În 1988 eram în Polonia, împreună cu alți cîțiva profesori americani, participînd la o întîlnire cu profesori polonezi pentru a discuta semnificația încurcată și nesigură a *glasnost*-ului sovietic pentru Europa de Est. Dezbaterile noastre academice au rezultat într-o mulțime de reflecții, analize, paradoxuri, preziceri și verdicte, dar nimic despre revoluția care urma să lovească Europa în anul următor. Nici eu, nici altcineva nu aveam nici cea mai vagă idee despre ceea ce ne rezerva viitorul foarte apropiat; nimeni nu bănuia că importanța *glasnost*-ului avea să fie atît de mare, încît într-un an însăși ideea de Europa de Est, ca entitate geopolitică distinctă care putea constitui obiectul de studiu al unei discipline academice specializate, avea să devină o noțiune echivocă și suspectă.

Revoluția din 1989 a invalidat în mare măsură concepțiile unei jumătăți de secol, forțîndu-ne să regîndim Europa ca pe un întreg. Hărțile de pe pereți au arătat dintotdeauna un continent multicolor, ca un *puzzle* ale cărui piese sînt statele; linia neagră a cortinei de fier care despărțea lumina din față de umbrele din spate era desenată pe hărțile mentale. Acele hărți trebuie corectate, adaptate, reconcepute, dar structurile lor sînt adînc înrădăcinate și foarte influente. În anii '90, italienii îi depositează îngrijorati pe refugiații

albanezi: *Albanesi, no grazie!** scrie pe ziduri. Germanii îi întâmpină pe vizitatorii polonezi cu violențe huliganice și demonstrații neonaziste, în timp ce turiști din Europa de Est sînt opriți și percheziționați în mod arbitrar în magazinele pariziene fiind bănuți de furt. Oamenii de stat care odinioară anticipau cu entuziasm reunificarea Europei își întorc privirea de la asediul Sarajevo-ului, dorind poate ca acesta să se îndeplinească pe un alt continent. Izolarea Europei de Est este în parte o chestiune de inegalitate economică, bogăția Europei de Vest contrastînd cu sărăcia Europei de Est, dar o asemenea inegalitate este inevitabil învăluită de prejudecăți culturale. Cortina de fier a dispărut, dar umbra ei rămîne.

Umbra rămîne pentru că ideea de Europa de Est persistă, chiar și fără cortina de fier. Aceasta se întîmplă nu numai pentru că structurile intelectuale ale unei jumătăți de secol nu dispar ușor, ci în primul rînd pentru că ideea de Europa de Est este mult mai veche decît Războiul Rece. Metafora cortinei de fier a lui Churchill a fost puternică și convingătoare, iar succesul ei s-a datorat în parte aparentei iscusințe cu care descria emergența în acea perioadă a sferei de influență sovietice ca pe cataclismul internațional al momentului istoric respectiv. Dar ingeniozitatea și capacitatea ei de a prezice viitorul ascundeau în același timp o parte din ceea ce făcea figura de stil a lui Churchill atît de puternică: urmele unei istorii intelectuale care inventase ideea de Europa de Est cu multă vreme înainte. Linia de demarcație a lui Churchill de la „Stettin pe malul Mării Baltice pînă la Trieste pe malul Mării Adriatice“ urmărea o linie care fusese desenată și investită cu sens timp de două secole, datînd din vremea celui mai celebru dintre strămoșii săi, războinicul duce de Marlborough. „Cortina de fier“ coincidea cu granița trasată mai demult și fusese uitat aproape complet, scăpat din vedere sau reprimat faptul că o epocă anterioară din istoria ideilor împărțise pentru prima oară continentul, creînd opoziția între Europa de Vest și Europa de Est.

Distincția este mai veche decît Churchill și decît Războiul Rece, dar nu este cîtuși de puțin un lucru imemorial, ale cărui rădăcini

* Albanezi? Nu, mulțumim! (*lb. ital.*)

nu mai pot fi descoperite. Nu a fost o distincție firească, nici măcar una inocentă, căci a reprezentat produsul unui proces de creație culturală, al unui artificiu intelectual, al promovării unei ideologii și al intereselor ei. Churchill putea să se ducă la Fulton în Missouri ca să dea o impresie de obiectivitate, de perspectivă exterioară, observînd de la distanță împărțirea Europei. Cu toate acestea, împărțirea originară s-a petrecut acasă, în Europa. Europa de Vest a fost cea care a inventat Europa de Est ca pe jumătatea ei complementară în secolul al XVIII-lea, în Epoca Luminilor. Și tot Iluminismul, cu centrele sale intelectuale din Europa de Vest, a fost cel care a cultivat și și-a apropiat noțiunea de „civilizație“, un neologism al secolului al XVIII-lea, iar civilizația și-a descoperit complementul pe același continent, în țările învăluite în umbră ale înapoierii și chiar ale barbariei. Așa a fost inventată Europa de Est. Din secolul al XVIII-lea, ideea a prosperat și a avut o influență extraordinară, îmbinîndu-se perfect în vremurile noastre cu retorica și cu realitățile Războiului Rece, și cu siguranță va supraviețui căderii comunismului în cultura maselor și pe hărțile ei mentale. Am putea începe să înțelegem și să combatem ideea de Europa de Est cercetînd complicatul proces istoric prin care a căpătat formă și s-a înrădăcinat în cultura noastră.

În timpul Renașterii, opoziția conceptuală fundamentală era cea dintre Sud și Nord. Orașele-state italiene erau centrele aproape necontestate ale artei și ale cunoașterii, ale picturii și ale sculpturii, ale retoricii și ale filozofiei, ca să nu mai vorbim de finanțe și comerț. Umaniștii italieni nu ezitau să-și facă bine cunoscută atitudinea de condescendență față de celelalte culturi, exprimată în modul cel mai dramatic în faimosul „Îndemn pentru a scoate și a elibera Italia din mîinile barbarilor“ al lui Machiavelli, ultimul capitol din *Principiele*. Machiavelli se referea la evenimentul cel mai important pentru generația sa, pentru toți florentinii și pentru cei mai mulți italieni, invadarea Italiei în 1494 de către Carol al VIII-lea, regele Franței, care a inaugurat o perioadă de năvăliri „barbare“ din nord, prevestind sfîrșitul Quattrocento-ului, cea mai glorioasă epocă a Renașterii italiene. Și mai traumatizant a fost marele dezastru al generației următoare, jefuirea Romei în 1527 de către soldații germani ai Sfîntului Împărat Roman, Carol Quintul. Renașterea italiană

s-a văzut victima loviturilor barbarilor din nord, și umaniștii familiarizați cu istoria clasică au putut să găsească o paralelă la jefuirea Romei de către germani în 1527 în jefuirea Romei de către goți în 476, iar în acest fel percepția lor asupra direcției în care se găseau țările barbarilor era confirmată. Ca și vechii romani, italienii Renașterii citeau scrierile lui Tacit despre germani ca să descopere un popor care făcea sacrificii umane, se îmbrăca în piei de animale sălbatice și era lipsit de toate rafinamentele civilizației: „Cînd nu se duc la războaie, își petrec vremea cu vînatul, dar mai mult stau degeaba, dedați somnului și mîncării.”² Tacit cunoștea și alți barbari, situați mai departe către răsărit, de pildă sarmații și dacii, dar era în primul rînd interesat de germanii din nord, iar această perspectivă clasică asupra lumii le convenea perfect italienilor Renașterii. Într-adevăr, Machiavelli s-a folosit de concepțiile vechii Rome cu aceeași splendidă vervă și cu același oportunism retoric cu care Churchill a exploatat perspectiva Iluminismului pentru a crea cortina de fier.

Polarizarea Europei în Italia și barbarii din nord, atît de evidentă pentru vechii romani, atît de convenabilă pentru italienii din Renaștere, a supraviețuit în secolul al XVIII-lea ca o figură de stil. Cînd William Coxe publica în 1785 ale sale *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark* (*Călătorii prin Polonia, Rusia, Suedia și Danemarca*), încă se mai putea referi la ele ca la „călătoriile mele prin regatele nordice ale Europei”³. Dar această perspectivă geografică începuse să pară anacronică și era sarcina intelectuală a Iluminismului să inițieze reorientarea modernă a continentului care a produs Europa de Vest și Europa de Est. De acum înainte, Polonia și Rusia vor fi separate mental de Suedia și Danemarca, fiind asociate în schimb cu Ungaria și Boemia, cu teritoriile balcanice ale Imperiului Otoman și chiar cu peninsula Crimeea, pe malul Mării Negre.

În perioada dintre Renaștere și Epoca Luminilor, Roma, Florența și Veneția, cu toate comorile lor materiale și spirituale, își pierduseră rolul de centre culturale și financiare ale Europei, locul lor fiind luat de Paris, Londra și Amsterdam, orașe mult mai importante în cadrul noii dinamici economice europene. Perspectiva geografică a lui Voltaire, aflat în Parisul secolului al XVIII-lea, asupra

Europei era complet diferită de cea a lui Machiavelli din Florența secolului al XVI-lea. Voltaire a deschis calea filozofilor ilumiști care își formulau și-și elaborau propria perspectivă asupra continentului, privind de la vest spre est și nu de la sud spre nord. Prin aceasta, ei înfăptuiau reorientarea conceptuală a Europei pe care ne-au lăsat-o moștenire, astfel încît noi vedem acum Europa așa cum o vedeau ei; sau, mai degrabă, noi sîntem moștenitorii pasivi ai Europei pe care ei au reconceput-o în mod activ. Așa cum noile centre culturale ale Iluminismului au înlocuit vechile centre ale Renașterii, vechile teritorii ale barbariei și înapoierii din nord s-au deplasat în mod corespunzător către est. Iluminismul a trebuit să inventeze Europa de Vest și Europa de Est împreună, ca două concepte complementare, care se defineau reciproc prin opoziție și contiguitate.

Călătorii au fost un element esențial în acest proces de reorientare: călătorii secolului al XVIII-lea din Europa de Vest în Europa de Est. Țările Europei de Est erau relativ puțin cunoscute în secolul al XVIII-lea, reprezentînd încă o destinație atît de puțin obișnuită, încît fiecare călător ducea cu sine o hartă mentală vagă care pe drum urma să fie adnotată, înfrumusețată, îmbunătățită sau reîmpăturită după bunul plac. Operațiile principale ale acestei cartografieri mentale erau asociația și comparația: asociațiile făcute între țările Europei de Est, combinate intelectual într-un întreg coerent, și comparațiile cu țările Europei de Vest, care stabileau diferențele de nivel de dezvoltare dintre cele două zone. Această carte va începe cu un călător, contele de Ségur, unul dintre eroii francezi ai Războiului de Independență al Coloniilor Engleze din America de Nord, care, în drum spre Sankt-Petersburg ca viitor ambasador al Franței la curtea Ecaterinei a II-a, intra în Europa de Est în iarna dintre anii 1784 și 1785. Trecînd din Prusia în Polonia — cam pe acolo pe unde două secole mai tîrziu va trece cortina de fier —, Ségur era foarte conștient de faptul că traversa o graniță extrem de importantă. Simțea că „ieșise complet din Europa” și, mai mult, că „ajunsese cu zece secole în urmă”. Această carte se va termina cu un alt călător aflat pe drumul de întoarcere în Europa de Vest, un american, John Ledyard, care călătorise în jurul lumii însoțindu-l pe căpitanul Cook și care în 1788 revenea dintr-o expediție

solitară în Siberia, terminată prin arestarea sa din ordinul Ecaterinei. Călătorind spre vest și străbătând Imperiul Rus, apoi Polonia, nu s-a considerat întors în Europa decât atunci când a ajuns la granița cu Prusia. Acolo, între Polonia și Prusia, Ledyard a localizat „marea barieră care separă moravurile asiatice de cele europene” și a „sărit” peste această barieră debordând de entuziasm: „Încă o dată, Europa, primește îmbrățișările mele călduroase de bun găsit.”⁴ Nu este nevoie să consulți un atlas ca să-ți dai seama că Ségur nu era cîtuși de puțin la granița Europei când simțea că „ieșise complet din Europa” și că Ledyard, călătorind în direcția contrară, îmbrățișa Europa de bun găsit în ciuda faptului că pînă acolo făcuse mai bine de o mie de mile tot prin Europa.

Ledyard avea și un nume pentru acest sentiment geografic arbitrar: îl numea „Geografie Filozofică”. Iată cu cîtă naturalețe subordona Iluminismul geografia valorilor sale filozofice, încărcînd harta cu distincții subtile care eludau standardele mai stricte ale cartografiei științifice. Ségur avea un nume pentru spațiul pe care îl descoperise pe cînd i se părea că ieșise din Europa, dar încă se afla în ea; în cele din urmă hotărîse că se afla în „estul Europei”, o sintagmă care în franceză (*l'orient de l'Europe*) îi dădea posibilitatea să evoce un foarte sugestiv „Orient al Europei”. În ajunul Primului Război Mondial, savanții francezi încă mai ezitau între cei doi termeni aparent sinonimi, *l'Europe orientale* (Europa de Est) și *l'Orient européen* (Orientul european).⁵ Studiul lui Edward Said, *Orientalism*, sugerează că Occidentul și-a construit în Orient „imaginea, ideea, personalitatea, experiența opusă”, o imagine a alterității, în timp ce orientalismul a fost „modul vestic de a domina și de a restructura Orientul și de a-și exercita autoritatea asupra lui”.⁶ Ideea de Europa de Est a fost strîns legată de evoluția orientalismului, pentru că, în timp ce Geografia Filozofică excludea Europa de Est din Europa fără să stea prea mult pe gînduri, mutînd-o prin urmare în Asia, cartografia științifică părea să contrazică o asemenea concepție fantezistă. Se puteau naște ușor ambiguități. În secolul al XVIII-lea geografii nu căzuseră de acord asupra graniței dintre Europa și Asia, pe care o plasau uneori pe Don, uneori mai departe către est, pe Volga, și uneori în Munții Urali, așa cum facem noi astăzi.

Această nesiguranță încuraja conceperea Europei de Est, într-un mod paradoxal, ca fiind situată în același timp în Europa și în afara granițelor ei. Europa de Est servea la definirea Europei de Vest prin contrast, așa cum Orientul servea la definirea Occidentului, dar avea și rolul de mediator între Europa și Asia. Inventarea Europei de Est ar putea fi descrisă ca un proiect intelectual de semiorientalizare. Procesul de semiorientalizare putea funcționa și în sensul opus. Martin Bernal avansează în cartea sa *Black Athena (Atena neagră)* ideea că un elenism neînduplecat a purificat reprezentarea pe care o avem despre Grecia antică de toate influențele africane și asiatice. De asemenea, a contribuit la plasarea Greciei moderne în afara Europei de Est, iar în secolul al XX-lea Churchill încă mai sărbătorea faptul că „nemuritoarele-i glorii” fuseseră salvate de umbra cortinei de fier. Cele două procese intelectuale paralele ale orientalismului și elenismului, care datează amîndouă din secolul al XVIII-lea, au creat puncte de referință și parametri de influență importanți pentru evoluția ideii de Europa de Est. Lucru interesant, ideea de Europa ca întreg a devenit o noțiune culturală însemnată exact atunci cînd continentul a fost conceput ca fiind format din două părți. Istoricul italian Federico Chabod, discutînd posibilitățile de unificare a Europei după Al Doilea Război Mondial, argumenta că ideea de Europa a căpătat un caracter coerent și o semnificație filozofică laică în Epoca Luminilor. Chabod dădea o mare importanță scrierilor lui Montesquieu, opoziției dintre Europa și Orient în *Scrisorile persane* și dintre libertatea europeană și despotismul asiatic în *Spiritul legilor*.⁷ Totuși, aceste opoziții permitau existența unui spațiu cultural intermediar, în care s-a dezvoltat ideea de Europa de Est.

Geografia Filozofică era un amuzament, un joc fără reguli, așa încît nu era necesar să călătorești prin Europa de Est ca să poți participa la descoperirea ei din punct de vedere intelectual. Cîțiva au întreprins această călătorie, făcînd pregătiri solemne și bucurîndu-se de o publicitate internațională. În 1766, doamna Geoffrin a părăsit compania filozofilor salonului ei din Paris ca să-i facă o vizită regelui Poloniei, iar în 1773 Diderot s-a dus la Sankt-Petersburg ca să-și prezinte omagiile Ecaterinei a II-a. Dar nimeni nu a scris despre Rusia cu mai multă autoritate și cu mai mult entuziasm

decît Voltaire, care nu a călătorit niciodată la est de Berlin, și nimeni nu a dat dovadă de mai multă pasiune și creativitate în numele Poloniei decît Rousseau, care nu a depășit niciodată hotarul estic al Elveției. Mozart a călătorit din Europa de Vest în Europa de Est, trecînd granița printr-un loc în care cele două se întîlneau și se amestecau într-un mod greu de definit, între Viena și Praga. De fapt, Praga se află la nord de Viena și puțin către vest, dar pentru Mozart, ca și pentru noi în secolul al XX-lea, era o călătorie în Europa de Est, în Boemia slavă. Mozart a marcat trecerea frontierei în modul său caracteristic, adoptînd o identitate nouă pentru sine, pentru familia și pentru prietenii săi, exprimată prin numele fanteziste pseudoorientale: „Eu sînt Punkitititi. Soția mea este Schabla Pumfa. Hofer este Rozka Pumpa. Stadler este Notschibikitschibi.“⁸ Cortina dintre Viena și Praga fusese creată prin această operă bufă frivolă cu mult înainte ca ea să coboare peste continent în varianta ei de fier.

Fanteziste sau filozofice, rezultat al imaginației extravagante sau al erudiției răbdătoare, studiile asupra Europei de Est erau, ca și orientalismul, o formă de cucerire intelectuală, împletind cunoașterea cu puterea, instaurînd raporturi de dominare și subordonare. Ca și în cazul Orientului, descoperirea și luarea Europei de Est în stăpînire intelectuală nu puteau fi separate de eventualitatea unei cuceriri reale. Expertii francezi în Europa de Est din secolul al XVIII-lea au sfîrșit sub regimul lui Napoleon ca membri ai Academiei sale, iar descoperirea Europei de Est de către Iluminism a deschis curînd calea cuceririi și dominației. Crearea de către Napoleon a Marelui Ducat al Varșoviei în 1807, anexarea părții adriatice a Iliriei în 1809 și în cele din urmă campania din Rusia din 1812 au pus Geografia Filozofică în slujba redefinirii militare a granițelor. Nu era ultima oară cînd armatele Europei de Vest încercau să întemeieze un imperiu în Europa de Est.

Immanuel Wallerstein, în a sa istorie economică a „originilor economiei globale europene“, situează în secolul al XVI-lea apariția unui „centru“ capitalist în Europa de Vest care își exercita hegemonia economică asupra „periferiei“ reprezentate de Europa de Est (și de America Latină) și care a antrenat o „evoluție divergentă

complementară“ pornind de la o minoră inegalitate economică inițială.⁹ Rolul economic principal al Europei de Est ca „periferie“ a Europei de Vest era să exporte grîne — un produs al muncii forțate în cadrul „celelalte două servituți“ postmedievale. Dar demonstrația lui Wallerstein se bazează aproape exclusiv pe cazul Poloniei, a cărei economie depindea într-adevăr în mare măsură de exportul baltic de grîu de la Gdańsk la Amsterdam. Wallerstein recunoaște clar că unele dintre țările Europei de Est moderne nu făceau parte nici măcar din periferia economiei globale europene în secolul al XVI-lea: „Rusia se afla în afară, dar Polonia înăuntru. Ungaria înăuntru, Imperiul Otoman în afară.“¹⁰ Identificarea Europei de Est ca periferie economică implică într-o anumită măsură preluarea unei unități culturale construite în secolul al XVIII-lea și proiectarea ei în trecut pentru a structura un model economic anterior. De fapt, factorii sociali și economici nu au fost nici pe departe singurii răspunzători de reunirea unor țări sub numele de Europa de Est.

Problematica legată de conceptele istorice de centru și periferie, ridicată de Wallerstein în anii '70, a căpătat o importanță centrală în cadrul studiilor est-europene, și în 1985 la Bellagio a avut loc o conferință academică internațională care a discutat „Originile înapoierii în Europa de Est“. Eric Hobsbawm a făcut o comparație între Elveția și Albania, țări care în aparență au același relief și aceleași resurse, dar care au avut destine economice extrem de diferite. Robert Brenner a argumentat că „problema înapoierii în Europa de Est este prost pusă“, întrucît „din punct de vedere istoric, nedezvoltarea este mai degrabă o regulă decît o excepție“, așa că ceea ce trebuie explicat este dezvoltarea capitalistă excepțională a Europei de Vest. Participanții la conferință au recunoscut că „Europa de Est nu este cîtuși de puțin un întreg unitar“, că diferențele ei părți „s-au subordonat economic“ Europei de Vest la momente diferite și că sînt „înapoiate în multe moduri diferite“. ¹¹ Chestiunile de înapoiere și dezvoltare în Europa de Est au fost abordate și formulate în secolul al XVIII-lea (și nu în primul rînd ca niște chestiuni de ordin economic) și ele continuă să structureze modul în care concepem aceste țări. Localizarea ambiguă a Europei de Est, în Europa, dar fără ca ea să fie întru totul europeană, a făcut necesare

noțiuni precum „înapoiere“ și „dezvoltare“ care să medieze între polul civilizației și cel al barbariei. De fapt, în secolul al XVIII-lea Europa de Est i-a furnizat Europei de Vest primul model de subdezvoltare, un concept pe care acum îl aplicăm în întreaga lume.

Însăși ideea unei conferințe internaționale a savanților care s-au întâlnit la Bellagio sub auspiciile Fundației Rockefeller ca să discute „problema înapoierii în Europa de Est“ este în deplină concordanță cu modul iluminist de abordare a problemei. La Ferney, de cealaltă parte a Alpilor față de Bellagio, Voltaire și-a consacrat geniul timp de douăzeci de ani unui simpozion solitar asupra înapoierii Europei de Est. La Paris, fiziocrații se întâlneau regulat în salonul lui Victor Riqueti, marchiz de Mirabeau, tatăl revoluționarului, ca să discute aspectele specific economice ale problemei. De fapt, în 1774 salonul din Paris a trimis un fiziocrat în Polonia cu multă tevdatură, tot așa cum în 1989 catedra de economie de la Harvard a trimis un profesor în Polonia. Revoluția din 1989 a dat, desigur, un sens dramatic chestiunii „înapoierii“ Europei de Est, pe măsură ce noile guverne încearcă să se debaraseze de rămășițele comunismului și să intre în economia globală a capitalismului de piață. Apelarea la sfaturile experților și la asistența economică din afară va fi cu siguranță interpretată ca cea mai bună dovadă a succesului nostru economic și a înapoierii Europei de Est. Pe când Comunitatea Europeană se pregătea să se constituie ca o uniune economică, „Europa anului 1992“, o bancă specială, Banca Europeană pentru Reconstrucție și Dezvoltare, a fost creată ca să se ocupe cu problemele speciale ale Europei de Est. În Europa anilor '90, Europa de Est va continua să penduleze între includere și excludere, atât din punctul de vedere al relațiilor economice, cât și din cel al recunoașterii culturale.

Filozofii iluminiști au studiat și exploatat această situație ambiguă a Europei de Est, exprimând-o în termeni de înapoiere și dezvoltare, transformând-o într-o caracteristică definitorie care aduna țări diferite sub semnul Europei de Est. Deja în Renaștere era posibil să descrii Polonia în acești termeni, și Erasm scria în 1523 „ca să felicite un popor care, deși rău privit în trecut ca barbar, acum a progresat atât de mult în ceea ce privește literele, legile, obiceiurile, religia și orice alt domeniu care-l poate feri de acuzația

de lipsă de rafinament, încît se poate lua la întrecere cu cele mai alese și laudate dintre națiuni“¹². Pentru Erasm, depășirea stării de barbarie nu are nimic de a face cu dezvoltarea economică. Montaigne, în secolul al XVI-lea, îi considera pe toți oamenii compatrioții săi și „l-ar fi îmbrățișat pe un polonez ca pe un francez“, deși poate că acest mult laudat cosmopolitism presupunea tot atîta condescendență ca și laudele lui Erasm. Cînd un prinț francez a devenit regele Poloniei în 1573 numai ca să renunțe la coroană în anul următor pentru a se întoarce în Franța ca Henric al III-lea, Philippe Desportes, poetul francez din anturajul său, a scris un sarcastic „Adio Polonia“. Adio gheață și zăpadă, maniere lipsite de eleganță, adio „popor barbar“.¹³

În prima jumătate a secolului al XVI-lea Rabelais îi enumera împreună pe „moscoviți, indieni, persani și troglodiți“, sugerînd includerea Rusiei în sfera orientală sau chiar mitologică.¹⁴ După ce în al șaselea deceniu al secolului al XVI-lea exploratorul englez Richard Chancellor a descoperit drumul către Rusia prin Marea Arctică și după ce a fost înființată Compania Moscovită de comerț, relatările despre Rusia au devenit o preocupare mai importantă. Au fost incluse în culegerea elizabetană a lui Richard Hakluyt *Principal Navigations, Voyages, and Discoveries of the English Nation* (*Principalele călătorii pe mare, peregrinări și descoperiri ale poporului englez*), împreună cu istorisiri despre Lumea Nouă. În 1600 un mercenar francez, căpitanul Jacques Margeret, a intrat în solda țarului rus Boris Godunov și a sfîrșit prin a publica cea mai serioasă relatare franțuzească despre Rusia din secolul al XVII-lea. Rușii erau identificați drept „cei numiți odinioară sciți“, în linii mari „un popor complet necioplit și barbar“. În plus, Rusia era descrisă ca fiind plină de ciudățenii mitologice ale naturii, incluzînd un animal-plantă înrădăcinat în pămînt: „Oile mănîncă iarba din jurul lor și apoi mor. Sînt de mărimea unui miel și au lîna cîrlionțată. Unele piei sînt complet albe, altele au cîteva pete. Am văzut mai multe asemenea piei.“¹⁵ În timp ce căpitanul Margeret era în Rusia, un alt soldat aventurier, căpitanul John Smith, a traversat continentul, din Anglia pînă în Europa aflată sub stăpînire otomană, în cursul unei expediții care a fost rezumată ca „serviciul său militar și strategemele sale de război în Ungaria, Transilvania, Valahia și Moldova,

contra turcilor și a tătarilor“. A fost făcut prizonier de tătarii din Crimeea în 1603, așa cum în 1607 va fi prins din nou în Virginia, de către amerindienii din Confederația Powhatan, urmînd să fie salvat de indianca de treisprezece ani Pocahontas. A scăpat din sclavia tătarilor ucigîndu-și stăpînul, apoi a călătorit prin Rusia, Ucraina și Polonia, pe care le-a descris lapidar ca pe niște „țări mai degrabă de plîns decît de invidiat“. Ca urmare a experiențelor sale ca prizonier și ca sclav al tătarilor era în măsură să declare că Hoarda era imposibil de descris: „Acum trebuie să înțelegeți că Hoarda și Sciția sînt una și aceeași țară; dar o țară atît de mare și de întinsă încît cu greu s-ar putea găsi cineva care s-o poată descrie cum se cuvine, pe ea și pe toate neamurile de sălbatici fără milă care o populează.“¹⁶ Din vremea lui Herodot, sciții erau cunoscuți ca un neam barbar din punctul de vedere al vechilor greci; cînd europenii au sărit peste germanii lui Tacit ca să-și îndrepte atenția asupra sciților lui Herodot, direcția în care se găseau țările barbarilor s-a schimbat de la nord la est. Numele de sciți a fost extins în secolul al XVIII-lea la toți est-europenii pînă cînd Herder, găsindu-le o asemănare cu un alt neam barbar din istoria antică, le-a dat identitatea lor modernă de slavi.

Cea mai influentă relatare despre Rusia din secolul al XVII-lea a fost cea scrisă de Adam Olearius, care a călătorit în al patrulea deceniu al secolului al XVII-lea împreună cu o misiune diplomatică germană de la curtea de Holstein, ca să negocieze stabilirea unor rute comerciale cu Persia prin Rusia. O asemenea însărcinare arăta importanța economică a Rusiei, ca și legăturile ei cu Orientul, dar lucrarea lui Olearius, apărută în 1647 în limba germană și republicată de nenumărate ori în cursul secolului al XVII-lea în germană, franceză, olandeză, engleză și italiană, evalua Rusia în general după standarde neeconomice. Olearius povestea despre ruși că „pielea lor are aceeași culoare ca și cea a celorlalți europeni“. O asemenea observație arată cît de puțin se presupunea că știu cititorii săi despre Rusia. „Dacă studiezi spiritul, moravurile și modul de viață al rușilor — scria Olearius într-o vreme cînd foarte puțini avuseseră ocazia s-o facă — nu poți să nu-i consideri barbari.“ În continuare îi condamna pe motive în primul rînd etice pentru că foloseau „cuvinte urîte și dezgustătoare“, pentru lipsa „bunelor

maniere“ („oamenii aceștia trag vînturi și rîgîie în mod zgomo-tos“), pentru „poftele cărnii și preacurvie“, ca și pentru „acea oribilă desfrînare pe care o numim sodomie“, comisă pînă și cu caii. Exista poate o urmă de judecată economică în aprecierea lui că rușii erau „buni doar să fie sclavi“ și trebuiau să fie „puși la muncă cu ciomagul și cu biciul“.¹⁷ Iluminismul va concepe Rusia într-un spirit meliorist, imaginîndu-și ieșirea Rusiei din starea de barbarie și îndreptarea moravurilor. Posibilitatea unei asemenea „mîntuiri“ a rușilor poate fi întrevăzută în *Brief History of Moscovia* (*Scurtă istorie a Moscoviei*), scrisă de John Milton, probabil în al patrulea deceniu al secolului al XVII-lea. Viitorul poet al *Paradisului pierdut* și al *Paradisului regăsit* explica interesul său pentru Rusia prin faptul că aceasta „era cea mai nordică regiune a Europei considerată civilizată“¹⁸. Iluminismul va redescoperi Rusia ca regiune estică a continentului, punînd-o, din punct de vedere filozofic și geografic, în rînd cu celelalte țări ale Europei de Est.

La 23 martie 1772 James Boswell l-a găsit pe Samuel Johnson „ocupat cu pregătirea celei de-a patra ediții a Dicționarului său *in folio*“. Au discutat un neologism contemporan pe care Johnson nu-l includea în dicționar, considerîndu-l incorect: „Nu voia să admită cuvîntul «civilizație» (*civilization*), ci doar cuvîntul «civilitate» (*civility*). Cu tot respectul pentru el, părerea mea a fost că «civilizație», de la «a civiliza» (*to civilize*), era un cuvînt mai bun ca antonim al lui «barbarie» (*barbarity*).“ În aceeași zi a avut loc o discuție despre etimologii și despre familiile de limbi, iar Johnson a observat că „limba din Boemia este slavonă pură“. Cînd cineva a remarcat niște asemănări cu germana, Johnson a replicat: „Dar, domnule, sigur că în acele părți ale Boemiei care se învecinează cu Germania se folosesc cuvinte împrumutate din germană, iar în cele care se învecinează cu Hoarda cuvinte tătarești.“¹⁹ Reflectînd la acea zi două secole mai tîrziu, putem vedea două idei care evoluau simultan: ideea de civilizație, concepută ca opusul barbariei, și ideea de Europa de Est, concepută ca „Slavonia“. Boswell și Johnson le tratau ca pe două probleme distincte, legate doar prin faptul că aveau de-a face cu dicționarul, dar privind retrospectiv ne dăm seama că relația dintre ele era mult mai strînsă. Noua idee

de civilizație a fost punctul de referință crucial și indispensabil care a făcut posibilă articularea și consolidarea ideii incipiente de Europa de Est în secolul al XVIII-lea.

Dictionarul doctorului Johnson insista cu mândrie asupra sensului legal, acum învechit, al cuvântului *civilization*: transformarea unui proces penal într-unul civil. Dar în deceniul al optulea al secolului al XVIII-lea alte dicționare din Franța și din Anglia acceptau deja noul sens al cuvântului: *Dictionnaire de Trevoux* al iezuiților (Paris, 1771), *New and Complete Dictionary of the English Language* (Dicționar nou și complet al limbii engleze) de John Ash (Londra, 1775). Se pare că Victor Riqueti, marchiz de Mirabeau, și cercul său de fiziocrați, care, de altfel, erau foarte interesați de Europa de Est, au fost primii care au dat un loc important noului concept. Începând cu faimosul său *Ami des hommes* (Prieten al oamenilor) din 1756, Mirabeau a folosit cuvântul atât în contexte economice, cât și culturale, asociind civilizația cu sporirea avuției și cu șlefuirea moravurilor. Dar în același timp putea să distingă „falsa civilizație”, mai ales când era vorba de reformele ambițioase ale lui Petru cel Mare în Rusia. Un alt fiziocrat, abatele Baudeau, care chiar a călătorit prin Polonia și prin Rusia, a scris despre etape și grade de civilizație, despre „progresele” civilizației mai ales în Rusia și a adăugat noii noțiuni o inflexiune importantă, specificând că era vorba de „civilizația europeană”. Revoluția Franceză, așa cum a fost ea interpretată de filozofii francezi, a legat tot mai strâns ideea de civilizație de un model de dezvoltare. Volney imagina progresul civilizației ca pe „imitarea” unei națiuni înaintate, iar Condorcet se întreba dacă într-o bună zi toate națiunile vor ajunge la „stadiul de civilizație atins de cele mai luminate, mai libere și mai lipsite de prejudecăți popoare, ca de pildă francezii și anglo-americanii”. La începutul secolului al XIX-lea, Auguste Comte era încă tributar Filozofiei Geografice a Iluminismului când folosea conceptul de „civilizație” ca pe o măsură a coerenței „Europei de Vest”.²⁰

Europa de Est nu era localizată la antipodul civilizației, scufundată în ignoranță, ci mai degrabă pe scara progresului undeva între civilizație și barbarie. Către sfârșitul secolului al XVIII-lea, Ségur vedea Sankt-Petersburgul ca pe un amestec nedefinit între „epoca barbariei și cea a civilizației, între secolul al X-lea și secolul al XVIII-lea,

între moravurile Asiei și cele ale Europei, între sciții neciopliți și europenii rafinați”.²¹ Esențial era faptul că Europa de Est se afla la mijloc, și în secolul al XIX-lea aceste opoziții polare căpătaseră deja forța unor formule fixe. Balzac, în *Comedia umană*, rezuma superficial tot ceea ce știa Parisul despre Europa de Est într-un scurt pasaj în care folosea exact aceiași termeni: „Locuitorii Rusiei, ai Ucrainei și ai malurilor Dunării, pe scurt popoarele slave, fac legătura între Europa și Asia, între civilizație și barbarie.”²²

Am început să mă gândesc la scrierea acestei cărți pentru prima dată acum zece ani, în vremea când mi-am petrecut un an făcând cercetări în Arhiva Secretă a Vaticanului pentru un studiu asupra relațiilor dintre Polonia și Vatican în secolul al XVIII-lea. Am citit epistolele nunțiilor papali la Varșovia. În 1783, după șapte ani de ședere la Varșovia, nunțiul Giovanni Archetti se pregătea pentru o misiune diplomatică delicată și de cea mai mare importanță la curtea Ecaterinei. Unul dintre lucrurile care îl preocupau în acest moment crucial al carierei sale de ambasador al Bisericii era că atunci când va ajunge la Sankt-Petersburg va trebui să sărute mîna Ecaterinei. Era îngrijorat că Papa de la Roma nu va fi deloc de acord cu acest gest, de teamă ca acest sărut să nu compromită independența absolută a romano-catolicismului. Exista o anume ironie în faptul că Roma își făcea griji în legătură cu niște detalii triviale de etichetă în deceniul în care, doar peste câțiva ani, urma să izbucnească Revoluția Franceză. Era de asemenea o urmă de umor în această preocupare cu simpla sărutare a mîinii țarinei, când excesele ei sexuale erau o legendă încă din timpul vieții ei. Cel mai interesant mi s-a părut a fi modul în care Archetti explica, într-o scrisoare trimisă la Roma înainte să plece în Rusia, de ce se hotărîse să-i sărute mîna. Experiențele sale în Polonia, pretindea el, îi dăduseră posibilitatea să cunoască în mod deosebit „aceste țări nordice” — el asocia astfel Polonia și Rusia. Exista, observa el, o prăpastie între „popoarele mai cultivate” și „acele neamuri care deveneau cultivate mai târziu”. Cele din urmă, „țările nordice”, practicau o etichetă excesivă, de pildă sărutau mîinile, într-o încercare de a egala „popoarele mai rafinate”.²³ Condescendența extraordinară a lui Archetti sugera că, din punctul lui de vedere, era puțin probabil ca o asemenea egalitate să fie dobîndită vreodată. Dar scara sa a

cultivării — mai cultivat sau mai puțin cultivat, mai devreme sau mai târziu — indica o concepție modernă și sofisticată asupra înapoierii și a dezvoltării. Singurul lucru care lipsea era cuvântul „civilizație” — și în plus reorientarea care va transforma țările nordice în țări estice. Archetti, un italian, adera încă la perspectiva renașcentistă. Ecaterina putea și ea să fie condescendentă; mai târziu l-a descris pe Archetti ca pe un „copil bun” și i-a dat o haină de blană.

Archetti pretindea că popoarele mai puțin cultivate erau cele mai preocupate de regulile de politețe, dar cu toate acestea el însuși fusese cel care, pornind de la un detaliu de etichetă, îi mărise importanța într-atît încît să creeze o hartă mentală a Europei. Norbert Elias sugerează că ideea de civilizație s-a dezvoltat din cea de civilitate, ca un moment culminant în istoria manierelor. Conceptul de civilizație era un aspect atît de important al identității celor care pretindeau că sînt civilizați, încît își găsea expresia sa modernă cea mai satisfăcătoare ca standard pentru alții — pentru alte clase, pentru alte nații. Atunci cînd l-am citit pe Archetti caracterizînd pe scurt țările nordice ca fiind mai puțin cultivate, mai puțin șlefuite, am început să mă gîndesc la granițele civilizației în Europa. M-am gîndit la modul în care motivele atitudinii lui condescendente aproape că le anticipează pe cele ale timpului nostru — aproape, nu într-un tot — și m-am întrebat dacă atunci cînd scria Europa se afla în pragul unei reorientări majore. Am început să mă gîndesc la modurile în care Europa a ajuns să fie concepută ca împărțită în est și vest.

M-am gîndit la Archetti și la mîna Ecaterinei acum cîțiva ani, pe cînd mă aflam undeva în spatele cortinei de fier, în Europa de Est. M-am dus într-un apartament în toiul nopții ca să fac o vizită unui bărbat pe care nu-l cunoșteam prea bine, pentru a lua de la el niște mesaje și niște materiale pe care fusesem de acord să le pun în bagajele mele în tren și să le duc de cealaltă parte a cortinei de fier. Cînd am plecat, m-a sărutat ritual de trei ori, alternativ pe amîndoi obraji — în stil slav, a zis el. N-am putut să nu mă gîndesc la Archetti și la felul în care gesturi mărunte de politețe pun uneori stăpînire pe imaginație și par să reprezinte lumi de diferențe. Există unele asemenea detalii care au devenit indisolubil legate de întreaga mea experiență privind Europa de Est, întîlnirile cu viața politică

subterană, conversațiile cu jumătate de voce și trecerile de frontieră pline de neliniște.

Acea Europă de Est, împreună cu cortina de fier, a încetat să mai existe din 1989. Fie vom găsi noi asociații care să-i marcheze alteritatea, fie le vom redescoperi pe cele vechi de dinainte de Războiul Rece. Sau poate vom considera extraordinara revoluție din 1989 ca pe un imbold și o șansă de a regîndi harta noastră mentală a Europei. În 1990, Academia Americană de Arte și Științe a marcat ocazia cu un număr din *Daedalus* intitulat „Eastern Europe... Central Europe... Europe” („Europa de Est... Europa Centrală... Europa”), ceea ce părea să sugereze deplasarea semnificațiilor pe măsură ce, din punct de vedere semiotic, Europa se schimba și se restructura în mințile noastre. Eseul cel mai important din întregul volum, scris de Timothy Garton Ash, scriitorul englez care în fatidicul deceniu al nouălea devenise cel mai pătrunzător analist vest-european al Europei de Est, avea un titlu interogativ: „Mitteleuropa?” („Europa Centrală?”) Semnul de întrebare amintea un alt eseu de același autor, scris înainte de revoluția din 1989: „Does Central Europe Exist?” („Există Europa Centrală?”) Aceasta era o chestiune delicată și spinoasă de cartografiere mentală, căci ideea de *Mitteleuropa* se făcuse remarcată pentru prima oară în 1915, în timpul Primului Război Mondial, cînd Friedrich Naumann publicase la Berlin o carte cu acest titlu și fără nici un semn de întrebare. *Mitteleuropa* lui Naumann descria un teritoriu destinat dominației economice și culturale germane și includea țări localizate în mod obișnuit în Europa de Est. Ideea de *Mitteleuropa*, la fel ca și cele de *Osteuropa* și de *Ostraum*, a jucat apoi un rol ideologic însemnat în timpul celui de Al Doilea Război Mondial, cînd Hitler a dorit să ducă la îndeplinire un program de vaste cuceriri și cumplită înrobire în Europa de Est, începînd cu ocuparea Cehoslovaciei în 1938 și a Poloniei în 1939 și culminînd cu invadarea Iugoslaviei și a Rusiei în 1941. Este oarecum ironic faptul că în anii 1980 ideea de Europa Centrală a fost redescoperită de intelectuali din Polonia, Cehoslovacia și Ungaria, precum și din Europa de Vest, și promovată ca un antidot ideologic la cortina de fier. Întrebarea dacă Europa Centrală exista se baza pe distincția dintre un construct intelectual și realitatea geopolitică, iar Europa Centrală era doar o idee: „Nu

cu dragoste), roman publicat în 1957: „Sînt complet de acord în privința rușilor. Ei pur și simplu nu înțeleg recompensele. Numai pedepsele au efect. Sînt fundamental masochiști. Iubesc cîntul. De aceea au fost atît de fericiți sub Stalin.” Cînd irezistibila Tatiana Romanova îl roagă pe Bond să o bată dacă mîncă prea mult, el acceptă cu plăcere: „Sigur că am să te bat.”²⁰

Sfîrșitul Războiului Rece a stimulat deja meditații politice și academice serioase asupra împărțirii conceptuale a Europei. Atît oamenii de stat, cît și profesorii au ajuns să recunoască faptul că dispariția cortinei de fier nu promise o reconciliere imediată sau rapidă a celor două jumătăți din punct de vedere politic, economic sau cultural. Ce nu se înțelege încă la fel de bine este că împărțirea conceptuală a Europei este mult mai veche decît Războiul Rece, că ideea de Europa de Est era la origini și în mod fundamental o operă de artificiu cultural și că istoria intelectuală a două secole încă mai influențează profund configurația asemănărilor și deosebirilor percepute pe continent. În august 1991, după eșecul loviturii de stat din Uniunea Sovietică, cînd Gorbaciov s-a întors la Moscova din Crimeea, prima pagină a ziarului *New York Times* îi declara pe ruși gata „pentru colosala sarcină de a-și civiliza țara”. Acest citat probabil inconștient din *Petru cel Mare* al lui Voltaire sugerează clar puterea vechilor formule, după care Rusia, în secolul al XVIII-lea sau în secolul al XX-lea, rămîne mereu pe punctul de a deveni civilizată. În septembrie titlurile ziarului *Neue Zürcher Zeitung* din Elveția anunțau „Speranța europenizării Rusiei”, în timp ce în Italia *Corriere della Sera* formula dilema într-un mod și mai explicit, saluînd Rusia ca pe „O Mare Mamă aflată veșnic între Orient și Occident”. În *Boston Phoenix* era prezentată problema profesorilor: „From Red to Crimson: Why Harvard's big thinkers disagree over how to transform the Soviet Union” („De la roșu la purpuriu: de ce marii gînditori de la Harvard nu sînt de acord asupra felului în care să fie transformată Uniunea Sovietică”).²¹ Impulsul fiziocraților din secolul al XVIII-lea de a prescrie rețete pentru Europa de Est încă mai supraviețuiește nevătamă la Cambridge, Massachusetts.

În martie 1992, *New York Times* comenta: „Privind la Est, Europa de Vest știe că haosul din fostul bloc sovietic va provoca o revărsare de imigranți și de refugiați.” Haosul din Europa de Est

era, desigur, una dintre formulele favorite ale lui Voltaire. Problema dezvoltării era anunțată dramatic de *The Times* în aprilie într-un titlu de pe prima pagină: „East Bloc Treading Water in a Sinkhole of Lethargy” („Blocul estic dă din mîini ca să nu se scufunde în mlaștina letargiei”). Un articol despre „luptele interetnice” din mai reamintea ideea de barbarie, enumerînd popoare fără să țină seama de vreun criteriu etnografic: „Catalogul naționalităților care se războiesc pare ieșit dintr-un manual uitat despre triburile războinice din întunecatul Ev Mediu: oșeți, georgieni, abhazi, daghestanezi, azeri, armeni, moldoveni, ruși, ucraineni, găgăuzi, tătari, tadji.”²² Pînă și rușii erau un trib din întunecatul Ev Mediu în acel „manual uitat”, al cărui catalog de triburi războinice părea fără sfîrșit. Era poate o pagină din Peyssonnel?

Între timp, în mai 1992, departe de luptele interetnice din Europa de Est, Mihail Gorbaciov s-a dus la Fulton în Missouri, ca să vorbească acolo unde vorbeise Churchill în 1946, ca să proclame sfîrșitul Războiului Rece și să tragă un vîl retoric peste cortina de fier. Dar construcția culturală prin care harta Europei era împărțită apăruse cu mult înaintea Războiului Rece, iar această împărțire persistă, în general neanalizată, în principal greșit înțeleasă. Gorbaciov însuși este unul dintre cei care au privit cortina de fier din partea cealaltă și au meditat asupra consecințelor ei culturale. „Noi sîntem europeni”, a declarat el în *Perestroika* în 1987. „Istoria Rusiei este o parte organică a marii istorii europene.” Și el a strigat catalogul popoarelor, dar nu pentru a invoca triburile războinice din Evul Mediu: „Rușii, ucrainenii, bielorușii, moldovenii, lituanienii, letonii, estonii, karelii și alte popoare din țara noastră au adus cu toții o contribuție însemnată la dezvoltarea civilizației europene.”²³ Folosind cuvîntul „civilizație”, Gorbaciov arunca mînușa și ne provoca pe toți să regîndim hărțile noastre mentale ale Europei.

„În Europa de Vest — scrie Czesław Miłosz — este suficient să fi venit din teritoriile în cea mai mare parte nevizitate din Est sau din Nord ca să fii privit ca un vizitator din Septentrion, despre care un singur lucru se știe: că este rece.” În memoriile sale *Rodzina Europa* (*Europa natală*) încearcă să se prezinte, un poet polonez din Lituania, în relație cu Europa ca întreg: „Fără îndoială, puteam

numi Europa casa mea, dar era o casă care refuza să se recunoască unită; în schimb, ca și cum ar fi respectat un tabu autoimpus, își classifica populația în două categorii: membri ai familiei (certăreți, dar respectabili) și rude sărace.²⁴ Imperativul său autobiografic era lupta cu refuzul Europei de Vest de a-l privi ca pe un membru al familiei cu drepturi depline, nu ca pe un simplu vizitator venit de la hotarul înghețat al continentului. Așa că trebuia să-și spună povestea: „Dacă vreau să arăt cum este un om care vine din estul Europei, ce altceva pot să fac decât să vorbesc despre mine?”

Cartea mea se referă la intelectualii din Europa de Vest care au inventat Europa de Est. După cum sugerează Miłosz, intelectualii din Europa de Est au fost nevoiți să răspundă la imaginile și formulele impuse concepute în Europa de Vest. Istoria intelectuală a acestui răspuns ar fi o altă carte, o prezentare a strategiilor culturale complexe de rezistență, apropiere, deferență, complicitate și contraatac urmate în diferitele țări ale Europei de Est. După ce am scris o carte avînd drept subiect Europa de Vest, mi-ar plăcea cel puțin să las ultimul cuvînt Europei de Est. A cui voce este atît de impunătoare, ce operă este atît de răscolitoare încît să poată contrabalansa inteligența strălucitoare, erudiția, siguranța filozofilor iluminiști? Nu poate fi vorba decât de Tolstoi; nu poate fi vorba decât de *Război și pace*. Care este subiectul romanului, dacă nu înfumurarea Europei de Vest invadînd Europa de Est?

Dramatic împletită cu firul narațiunii despre invazie este relația tensionată a lui Tolstoi cu sursele sale franceze (precum memoriile lui Philippe-Paul de Ségur, printre multe altele); depinde de ele pentru a construi perspectiva franceză, pe care însă în final refuză să o accepte. Citează chiar din sursele sale franceze, dar mereu ironic, de pildă atunci cînd numește Moscova o „capitală asiatică”, cu bisericile ei asemănătoare cu „pagodele chinezești”. În *Război și pace*, Napoleon însuși exclamă, la vederea Moscovei, „acest oraș asiatic, cu nenumărate biserici”, și își imaginează apoi orașul ca pe o „frumusețe răsăriteană”, o fecioară pe care se pregătește să o siluiască. Cere o hartă: „În lumina vie a dimineții se uita cînd la oraș, cînd la plan, verificînd amănuntele, iar siguranța posesiunii îl tulbura și-l înfiora.” Interesul lui Napoleon față de hartă și legătura implicită între cartografiere și posedare sugerează

cît de bine înțelegea Tolstoi ideea iluministă de Europa de Est. De fapt, înfățișîndu-l pe Napoleon cum se uita de la hartă la oraș, Tolstoi arăta și mai clar modul ironic în care înțelegea această idee. Îl descria pe Napoleon privind „fostele monumente ale barbariei și despotismului” din Moscova și hotărînd să le arate rușilor „însemnătatea adevăratei civilizații”.²⁵

În epilogul la *Război și pace*, Tolstoi, rezolvînd scurt controversa istorică în privința cauzelor invaziei franceze în Rusia, a găsit răspunsul în direcțiile fundamentale indicate de acul busolei. „Faptul fundamental, esențial, al evenimentelor europene de la începutul acestui secol este — după Tolstoi — mișcarea războinică, în masă, a popoarelor europene, dinspre apus spre răsărit și apoi dinspre răsărit spre apus.” Astfel, el a eliminat toate asociațiile culturale atașate „apusului” și „răsăritului”, le-a eliberat de povara relațiilor precum cea dintre civilizație și barbarie, lăsînd numai simplii vectori ai mișcării, egali și de sensuri opuse, reciproci și reversibili. După ce descoperise un adevăr științific atît de simplu, nu putea să privească decât ironic atenția acordată de istoria modernă „binelui poporului francez, german, englez” sau chiar „binelui civilizației întregii omeniri, noțiune prin care se înțeleg de obicei popoarele ce ocupă micul colț nord-vestic al unui continent întreg”.²⁶ Tolstoi, scriind din colțul său de continent, înțelegea chestiunile de perspectivă geografică și aroganță filozofică ce împărțeau Europa în Est și Vest.

Note

Introducere

1. Winston Churchill, „The Iron Curtain“, *Blood, Toil, Tears and Sweat: The Speeches of Winston Churchill*, ed. David Cannadine, Houghton Mifflin, Boston, 1989, pp. 303–305.
2. P. Cornelius Tacitus, *Despre originea și țara germanilor*, în *Opere*, vol I, trad. rom. Teodor A. Naum, p. 110.
3. William Coxe, *Travels into Poland*, în *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark: Interspersed with Historical Relations and Political Inquiries*, Londra, 1785; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1971, prefață.
4. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. I, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XIX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859; și John Ledyard, *John Ledyard's Journey Through Russia and Siberia 1787–1788: The Journal and Selected Letters*, ed. Stephen D. Watrous, Univ. of Wisconsin Press, Madison, 1966.
5. Abel Mansuy, *Le Monde slave et les classiques français aux XVIe–XVIIe siècles*, prefață de Charles Diehl, Librairie Ancienne Honoré Champion, Paris, 1912, pp. 8, 10.
6. Edward W. Said, *Orientalism*, Vintage Books, New York, 1979, pp. 1–3.
7. Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, vol. I, *The Fabrication of Ancient Greece 1785–1985*, Rutgers Univ. Press, New Brunswick, N. J., 1987; Federico Chabod, *Storia dell'idea d'Europa*, Editori Laterza, Bari, 1965, pp. 82–121; Denys Hay, *Europe: The Emergence of an Idea*, Edinburgh Univ. Press, Edinburgh, 1968, pp. 117–127; Jean-Baptiste Duroselle, *L'Idée d'Europe dans l'histoire*, Denoël, Paris, 1965, pp. 77–133; vezi și Janusz Tazbir,

- „Poland and the Concept of Europe in the Sixteenth–Eighteenth Centuries“, *European Studies Review* 7, nr. 1, ian. 1977, 29–45.
8. Wolfgang Amadeus Mozart, *Briefe*, ed. Horst Wandrey, Diogenes, Zürich, 1982, p. 371.
 9. Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Academic Press, New York, 1974, p. 97.
 10. *Ibid.*, p. 301.
 11. Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*, Univ. of California Press, Berkeley, 1989, pp. 1–15.
 12. Harold B. Segel, *Renaissance Culture in Poland: The Rise of Humanism 1470–1543*, Cornell Univ. Press, Ithaca, N. Y., 1989, p. 13; vezi și Antoni Maćzak, „Progress and Under-Development in the Eyes of Renaissance and Baroque Man“, *Studia Historiae Oeconomicae* 9, 1974, 77–94.
 13. Mansuy, *op. cit.*, pp. 32, 56–57.
 14. *Ibid.*, pp. 14–15.
 15. Jacques Margeret, *The Russian Empire and Grand Duchy of Muscovy: A 17th-Century French Account*, trad. Chester S. L. Dunning, Univ. of Pittsburgh Press, Pittsburgh, Pa., 1983, pp. 8, 10, 23.
 16. John Smith, *Travels and Works of Captain John Smith: President of Virginia, and Admiral of New England, 1580–1631*, ed. Edward Arber, partea a II-a, John Grant, Edinburgh, 1910, pp. 805, 857, 866–868.
 17. Adam Olearius, *The Travels of Olearius in Seventeenth-Century Russia*, trad. Samuel H. Baron, Stanford Univ. Press, Stanford, Calif., 1967, pp. 126–147; vezi și Walter Leitsch, „Westeuropäische Reiseberichte über den Moskauer Staat“, în *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte: Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reise-forschung*, ed. Antoni Maćzak și Hans Jürgen Teuteberg, Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, 1982, pp. 153–176.
 18. John Milton, *A Brief History of Moscovia: And of Other Less-Known Countries Lying Eastward of Russia as far as Cathay*, Blackamore Press, Londra, 1929, p. 32.
 19. James Boswell, *The Life of Samuel Johnson*, ed. Frank Brady, New American Library, New York, 1968, pp. 236–237.
 20. Norbert Elias, *The History of Manners*, trad. Edmund Jephcott, Pantheon Books, New York, 1978, pp. 44–50; Joachim Moras, *Ursprung und Entwicklung des Begriffs der Zivilisation in Frankreich (1756–1830)*, în *Hamburger Studien zu Volkstum und Kultur der Romanen*, vol. 6,

- Seminar für romanische Sprachen und Kultur, Hamburg, 1930, pp. 4–8, 32–43, 46–47, 55–57, 63; și Lucien Febvre, „Civilisation: Evolution of a Word and a Group of Ideas“, *A New Kind of History: From the Writings of Febvre*, ed. Peter Burke, trad. K. Folca, Harper & Row, New York, 1973, pp. 219–257.
21. Ségur, I, *op. cit.*, pp. 329–330.
 22. Honoré de Balzac, *Cousin Bette*, trad. Marion Ayton Crawford, Penguin, Londra, 1965, pp. 229–230.
 23. Larry Wolff, *The Vatican and Poland in the Age of the Partitions: Diplomatic and Cultural Encounters at the Warsaw Nunciature*, Columbia Univ. Press, East European Monographs, New York și Boulder, 1988, p. 178.
 24. Timothy Garton Ash, „Does Central Europe Exist?“, *The New York Review of Books*, 9 oct., 1986, republicat în *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*, Random House, New York, 1989, pp. 179–213; Timothy Garton Ash, „Mitteleuropa?“, *Daedalus: Journal of the American Academy of Arts and Sciences* 119, nr. 1, iarnă, 1990: *Eastern Europe... Central Europe... Europe*, pp. 1–21; vezi și Krishan Kumar, „The 1989 Revolutions and the Idea of Europe“, *Political Studies* 40, 1992, pp. 439–461; R. J. W. Evans, „Essay and Reflection: Frontiers and National Identities in Central Europe“, *The International History Review* 14, nr. 3, august 1992, pp. 480–502; Robin Okey, „Central Europe/Eastern Europe: Behind the Definitions“, *Past and Present* 137, noiembrie 1992, pp. 102–133; și Iver B. Neumann, „Russia as Central Europe’s Constituting Other“, *East European Politics and Societies* 7, nr. 2, primăvară, 1993, pp. 349–369.
 25. Mikhail Gorbachev, *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World*, 1987; Harper & Row, Perennial Library, New York, 1988, pp. 177, 180.

1 ♦ Intrarea în Europa de Est

1. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. I, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l’histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XIX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, pp. 288–289, 293.
2. *Ibid.*, I, p. 293.
3. *Ibid.*, I, p. 300.
4. *Ibidem*.

5. *Ibid.*, I, p. 301.
6. *Ibid.*, I, p. 302.
7. *Ibid.*, I, p. 301.
8. *Ibid.*, I, pp. 316–317.
9. *Ibid.*, I, pp. 329–330.
10. *Ibid.*, I, pp. 332–333.
11. *Ibid.*, I, p. 333.
12. *Ibid.*, I, p. 399.
13. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. II, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, p. 93.
14. *Ibid.*, II, p. 93.
15. Ségur, *op. cit.*, I, p. 356.
16. Peter Putnam, ed., *Seven Britons in Imperial Russia 1698–1812*, Princeton Univ. Press, Princeton, N. J., 1952, pp. 237–241; vezi și „Coxe, William“, *Dictionary of National Biography*, Oxford Univ. Press, vol. IV, pp. 1346–1347.
17. William Edward Mead, *The Grand Tour in the Eighteenth Century*, Houghton Mifflin, Boston, 1914, p. 4.
18. William Coxe, *Travels into Poland*, în *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark: Interspersed with Historical Relations and Political Inquiries*, Londra, 1785; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1971, p. 122.
19. *Ibid.*, p. 125.
20. *Ibid.*, pp. 148–149.
21. Elizabeth Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople: In a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, To His Serene Highness the Margrave of Brandebourg, Anspach, and Bareith, Written in the Year MDCCLXXXVI*, Dublin, 1789; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, p. 158.
22. Coxe, *Travels into Poland*, pp. 186–187.
23. Ségur, *op. cit.*, I, p. 329; Coxe, *Travels into Poland*, p. 150.
24. Coxe, *Travels into Poland*, pp. 191, 197, 199.
25. *Ibid.*, p. 193.
26. *Ibid.*, pp. 142, 188, 201, 205.
27. *Ibid.*, pp. 143–144.
28. *Ibid.*, p. 209.
29. *Ibidem*.
30. *Ibid.*, pp. 209–210.

31. *Ibid.*, p. 205; Coxe, *Travels in Poland and Russia*, în *Travels in Poland, Russia, Sweden, and Denmark*, ediția a cincea, Londra, 1802; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, I, p. 251.
32. Coxe, *Travels in Poland and Russia*, I, pp. 255–256, 272; vezi și Anthony Cross, „British Knowledge of Russian Culture, 1698–1801“, *Canadian-American Slavic Studies* 13, nr. 4, iarnă, 1979, pp. 412–435.
33. Coxe, *Travels in Poland and Russia*, I, pp. 267, 270.
34. *Ibid.*, I, pp. 271–272, II, pp. 68–69.
35. *Ibid.*, I, p. 268.
36. *Ibid.*, I, p. 277.
37. *Ibid.*, I, p. 283.
38. *Ibid.*, I, pp. 283–285.
39. *Ibid.*, I, pp. 287–289.
40. *Ibid.*, I, pp. 306–307.
41. *Ibid.*, II, pp. 66, 69, 70.
42. *Ibid.*, II, pp. 62, 64, 67, 72.
43. *Ibid.*, II, pp. 77, 91–94.
44. *Ibid.*, II, pp. 97–98.
45. *Ibid.*, II, p. 107.
46. *Ibid.*, II, pp. 104, 134.
47. *Ibid.*, II, pp. 121–122.
48. *Ibid.*, II, pp. 140, 156.
49. Lady Mary Wortley Montagu, *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu*, ed. Robert Halsband, vol. I, 1708–1720, Clarendon Press, Oxford, 1965, pp. 293–296.
50. *Ibid.*, pp. 295–297.
51. *Ibid.*, p. 297.
52. Gyula Antalffy, *A Thousand Years of Travel in Old Hungary*, trad. Elisabeth Hoch, Kner, Ungaria, 1980, p. 220.
53. Lady Mary Wortley Montagu, *op. cit.*, pp. 297–299.
54. *Ibid.*, pp. 301–303.
55. *Ibid.*, p. 305.
56. Antalffy, *op. cit.*, pp. 114–118.
57. Lady Mary Wortley Montagu, *op. cit.*, p. 307.
58. *Ibid.*, pp. 304, 316.
59. *Ibid.*, pp. 313–314, 320.
60. *Ibid.*, pp. 309–310, 312.
61. *Ibid.*, p. 337.
62. „Salaberry“, *La Grande Encyclopédie*, Librairie Larousse, Paris, 1886–1902, vol. 29, pp. 326–327; Jean Louis Carra, *Histoire de la*

Moldavie et de la Valachie, Société Typographique des Deux-Ponts, Iași, 1777, p. xv.

63. Charles-Marie, marquis de Salaberry d'Irumberry, *Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie*, Imprimerie de Crapelet, Paris, 1799, pp. 65–66, 69.
64. *Ibid.*, pp. 76, 81.
65. *Ibid.*, pp. 82–83.
66. Antalffy, *op. cit.*, pp. 189–192.
67. Salaberry, *op. cit.*, pp. 86, 91–92.
68. *Ibid.*, pp. 97–98.
69. Antalffy, *op. cit.*, pp. 194, 201.
70. Salaberry, *op. cit.*, pp. 102–104, 110.
71. *Ibid.*, pp. 100–101.
72. *Ibid.*, p. 124.
73. *Ibid.*, pp. 82, 125; Lady Mary Wortley Montagu, *op. cit.*, p. 340.
74. Salaberry, *op. cit.*, pp. 134, 138.
75. Salaberry, *op. cit.*, p. 143.
76. Lady Mary Wortley Montagu, *op. cit.*, p. 358; Salaberry, *op. cit.*, p. 145.
77. Salaberry, *op. cit.*, pp. 214–216.
78. *Ibid.*, p. 167.
79. *Ibid.*, pp. 184–186.
80. *Ibid.*, p. 152.
81. *Ibid.*, p. 148.

2 ♦ Posedarea Europei de Est

1. Giacomo Casanova, *History of My Life*, trad. Willard Trask, vol. 10, Longman, Londra, 1971, p. 99.
2. Casanova, *History of My Life*, pp. 110–112.
3. Casanova, *History of My Life*, pp. 112–113.
4. R. R. Palmer și Joel Colton, „The Transformation of Eastern Europe, 1648–1740“, în *A History of the Modern World*, ediția a treia, Alfred A. Knopf, New York, 1965, p. 174; vezi și Jerome Blum, „The Rise of Serfdom in Eastern Europe“, *American Historical Review* 62, nr. 4, iulie 1957, pp. 807–836.
5. Casanova, *History of My Life*, pp. 113–114.

6. Voltaire and Catherine, *Correspondence*, în *Documents of Catherine the Great: The Correspondence with Voltaire and the Instruction of 1767*, ed. W. F. Reddaway, 1931; Russell & Russell, New York, 1971, p. 159.
7. Casanova, *History of My Life*, p. 135.
8. *Ibid.*, pp. 114–116; Casanova, *The Life and Memoirs of Casanova*, vol. I, trad. Arthur Machen, ed. George Dunning Gribble, 1929; republicat: Da Capo, New York, 1984, p. 320.
9. Casanova, *History of My Life*, pp. 114–115.
10. *Ibid.*, pp. 114–116.
11. *Ibid.*, p. 119.
12. Casanova, *The Life and Memoirs*, p. 138.
13. Casanova, *History of My Life*, p. 120.
14. *Ibid.*, p. 130.
15. *Ibid.*, p. 118.
16. *Ibid.*, p. 121.
17. *Ibid.*, pp. 121–122.
18. Marquis de Sade, *Juliette*, trad. Austryn Wainhouse, Grove Press, New York, 1968, p. 891.
19. Casanova, *History of My Life*, pp. 124–125.
20. *Ibid.*, p. 125.
21. *Ibid.*, p. 127.
22. *Ibid.*, pp. 129–130.
23. *Ibid.*, p. 131.
24. *Ibid.*, pp. 138–142.
25. *Ibid.*, p. 132.
26. *Ibid.*, p. 133.
27. *Ibid.*, p. 154.
28. *Ibid.*, p. 156.
29. *Ibidem.*
30. *Ibidem.*
31. *Ibid.*, p. 177.
32. *Ibid.*, p. 202.
33. *Ibidem.*
34. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. I, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XIX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, pp. 300, 329.
35. *Ibid.*, I, p. 331.
36. *Ibid.*, I, p. 432.
37. *Ibid.*, I, p. 343.

38. *Ibid.*, I, p. 345.
39. *Ibid.*, I, pp. 338–340.
40. *Ibid.*, I, pp. 341–343.
41. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. II, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, pp. 9–10.
42. *Ibid.*, I, pp. 336–337.
43. *Ibid.*, II, p. 79.
44. *Ibid.*, II, p. 80.
45. *Ibidem*.
46. *Ibid.*, II, pp. 165–168.
47. Samuel Eliot Morison, *John Paul Jones: A Sailor's Biography*, 1959; Time Incorporated, New York, 1964, pp. 388–393.
48. Morison, *op. cit.*, p. 13.
49. *Ibid.*, pp. 406–409; Ségur, *op. cit.*, II, p. 166.
50. Ségur, *op. cit.*, II, pp. 170, 178.
51. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, ediția a doua, Oxford Univ. Press, Oxford, 1968, pp. 48–49.
52. François de Tott, *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam, 1785, „Discours préliminaire“, pp. vii–xxi; Tott, „Première partie“ (I), p. 5.
53. Tott, „Seconde partie“ (II), p. 6; vezi și A. M. F. Verdy du Vernois, *Essais de Géographie, de Politique et d'Histoire sur les possessions de l'Empereur des Turcs en Europe: pour servir de suite aux Mémoires du Baron de Tott*, Londra, 1785.
54. Tott, *op. cit.*, II, p. 11.
55. *Ibid.*, II, pp. 12–13.
56. *Ibid.*, II, pp. 14–15.
57. Lady Mary Wortley Montagu, *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu*, ed. Robert Halsband, vol. I, 1708–1720, Clarendon Press, Oxford, 1965, p. 311.
58. Tott, *op. cit.*, II, p. 17.
59. *Ibid.*, II, pp. 12–13.
60. *Ibid.*, II, pp. 21–23.
61. Elizabeth Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople: In a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, To His Serene Highness the Margrave of Brandebourg, Anspach, and Bareith, Written in the Year MDCCLXXXVI*, Dublin, 1789; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, pp. 372, 382.

62. William Coxe, *Travels in Poland and Russian*, în *Travels in Poland, Russia, Sweden, and Denmark*, ediția a cincea, Londra, 1802; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, I, pp. 389–390.
63. *Ibid.*, I, p. 391.
64. *Ibid.*, I, pp. 392–393.
65. *Ibid.*, I, p. 392.
66. *Ibid.*, II, p. 74.
67. *Ibidem*.
68. *Ibid.*, I, p. 390.
69. Gyula Antalfy, *A Thousand Years of Travel in Old Hungary*, trad. Elisabeth Hoch, Kner, Ungaria, 1980, pp. 198–201.
70. Charles-Marie, marquis de Salaberry d'Irumbery, *Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie*, Imprimerie de Crapelet, Paris, 1799, p. 89.
71. *Ibid.*, p. 95.
72. Coxe, *Travels in Poland and Russia*, III, pp. 116–117; vezi și Anthony Cross, „The Philanthropist, the Travelling Tutor, and the Empress: British Visitors and Catherine II's Plans for Penal and Medical Reform“, în *Russia and the World of the Eighteenth Century*, ed. R. P. Bartlett, A. G. Cross și Karen Rasmussen, Slavic Publishers, Columbus, Ohio, 1988, pp. 214–228.
73. Coxe, *Travels in Poland and Russia*, III, p. 110.
74. *Ibid.*, III, pp. 110–111.
75. *Ibidem*.
76. Sade, *Juliette*, pp. 882, 885.
77. Joseph Marshall, *Travels Through Germany, Russia, and Poland in the Years 1769 and 1770*, Londra, 1772; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1971, pp. 126, 167, 243.
78. John Parkinson, *A Tour of Russia, Siberia, and the Crimea, 1792–1794*, ed. William Collier, Frank Cass, Londra, 1971, p. II.
79. Marshall, *op. cit.*, pp. 142, 147, 151.
80. Montesquieu, *Despre spiritul legilor*, vol. I, trad. rom. Armand Roșu, Editura Științifică, București, 1964, p. 300.
81. Marshall, *op. cit.*, pp. 146, 196.
82. *Ibid.*, p. 188.
83. *Ibid.*, pp. 122, 270–271, 308.
84. Peter Putnam (ed.), *Seven Britons in Imperial Russia 1698–1812*, Princeton Univ. Press, Princeton, N. J., 1952, pp. 125–140; și „Richardson, William“, *Dictionary of National Biography*, Oxford Univ. Press, vol. XVI, p. 1139.

85. William Richardson, *Anecdotes of the Russian Empire: In a Series of Letters Written, a Few Years Ago, from St. Petersburg*, Londra, 1784; republicat: Frank Cass, Londra, 1968, pp. 51–54, 203–206.
86. *Ibid.*, pp. 6, 475.
87. *Ibid.*, pp. 68–70, 215, 247.
88. *Ibid.*, pp. 374–375; vezi și Franco Venturi, „From Scotland to Russia: An Eighteenth-Century Debate on Feudalism“, în *Great Britain and Russia in the Eighteenth Century: Contacts and Comparisons*, ed. Anthony Cross, Oriental Research Partners, Newtonville, Mass., 1979, pp. 2–24.
89. Richardson, *op. cit.*, p. 193.
90. *Ibid.*, pp. 193–196, 222.
91. *Ibid.*, pp. 39, 417.
92. *Ibid.*, p. 233.
93. *Ibid.*, p. 197.
94. *Ibid.*, p. 199.
95. *Ibid.*, p. 239.
96. *Ibid.*, pp. 240–241.
97. *Ibid.*, pp. 242–243.
98. *Ibid.*, p. 241.
99. *Ibid.*, pp. 244–249.
100. *Ibid.*, pp. 253–254, 453; și David Brion Davis, *The Problem of Slavery in Western Culture*, Cornell Univ. Press, Ithaca, N. Y., 1966, capitolul XIII.
101. Coxe, *Travels in Poland and Russia*, III, p. 133.
102. *Ibid.*, III, p. 135.
103. *Ibid.*, III, pp. 134–135, 152–153.
104. *Ibid.*, III, p. 158.
105. *Ibid.*, III, p. 156.

3 ♦ Imaginarea Europei de Est

1. Voltaire, *Histoire de Charles XII*, Garnier-Flammarion, Paris, 1968, p. 44; vezi și Lionel Gossman, „Voltaire's Charles XII: History into art“, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, ed. Theodore Besterman, vol. XXV, Institut et Musée Voltaire, Geneva, 1963, pp. 691–720; J. H. Brumfitt, *Voltaire: Historian*, Oxford Univ. Press, Londra, 1958, pp. 5–25; și Furio Diaz, *Voltaire Storico*, Giulio Einaudi, Torino, 1958, pp. 77–109.
2. Voltaire, *Histoire de Charles XII*, p. 49.
3. *Ibid.*, pp. 53, 68–72.

4. *Ibid.*, pp. 118, 123–124.
5. *Ibid.*, p. 126; Michel Foucault, *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*, Vintage Books, New York, 1973, p. 144.
6. Voltaire, *Histoire de Charles XII*, pp. 129–130.
7. *Ibid.*, p. 125.
8. *Ibid.*, pp. 157–158.
9. *Ibid.*, p. 115.
10. *Ibid.*, pp. 202–203; Charles-Marie, marquis de Salaberry d'Irumberry, *Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie*, Imprimerie de Crapelet, Paris, 1799, p. 146.
11. Voltaire, *Histoire de Charles XII*, pp. 60, 97, 124, 130; Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, trad. Alan Sheridan, Vintage Books, New York, 1979, p. 215 [vezi și Foucault, *A supraveghea și a pedepsi. Nașterea închisorii*, trad. de Bogdan Ghiu, Humanitas, București, 1997 — n.t.].
12. Carolus Linnaeus, *Systema Naturae, 1735: Facsimile of the First Edition*, ed. M. S. J. Engel-Ledeboer și H. Engel, B. de Graaf, Nieuwkoop, 1964, p. 19.
13. Gotthold Ephraim Lessing, „Zeitungsartikel und Rezensionen: Berlinische privilegierte Zeitung, 1751“, *Werke*, vol. VII, Georg Olms Verlag, Hildesheim, 1970, pp. 159–160.
14. Gotthold Ephraim Lessing, „Der Horoskop“, *Werke*, vol. VIII, Georg Olms Verlag, Hildesheim, 1970, pp. 196–204.
15. Johann Gottfried Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, ed. Katharina Mommsen, Philipp Reclam, Stuttgart, 1976, p. 78.
16. Voltaire, „Le Russe à Paris“, în *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 10, Paris, 1878; republicat: Kraus Reprint Limited, Liechtenstein, 1967, pp. 119–131.
17. Jean-Paul Marat, *Polish Letters*, Boston, 1905; republicat: Benjamin Blom, New York, 1971, I, p. 200.
18. *Ibid.*, I, pp. 101, 122–123, 147, 167.
19. *Ibid.*, I, pp. 168, 172, 180, 211.
20. *Ibid.*, II, pp. 1–3.
21. Miss Jane Porter, *Thaddeus of Warsaw: A Tale Founded on Polish Heroism*, A. L. Burt, New York, fără dată, p. ix; Honoré de Balzac, *Cousin Bette*, trad. Marion Ayton Crawford, Penguin, Londra, 1965, p. 73; George Eliot, *Middlemarch*, ed. W. J. Harvey, Penguin, Londra, 1965, p. 895; Louisa May Alcott, „My Boys“, în *Aunt Jo's Scrapbag*, ed. Helen Martin, Little, Brown, Boston, 1929, p. 326.

22. Marat, *Polish Letters*, I, pp. 106, 114, 181; II, pp. 65, 136–137, 199.
23. *Ibid.*, II, pp. 211–212.
24. Jean-Jacques Rousseau, *Contractul social*, trad. rom. H. H. Stahl, Editura Științifică, București, 1957, pp. 82–83; Marat, *Polish Letters*, II, p. 213.
25. Rudolf Eric Raspe, *The Travels and Surprising Adventures of Baron Munchausen*, Dedalus, Londra, 1988, p. 9; „Raspe, Rudolf Eric“, *Dictionary of National Biography*, Oxford Univ. Press, vol. XVI, pp. 744–746; Percy G. Adams, *Travelers and Travel Liars, 1660–1800*, Univ. of California Press, Berkeley, 1962, pp. 216–217.
26. Raspe, *op. cit.*, pp. 10–13.
27. *Ibid.*, pp. 13, 17.
28. *Ibid.*, pp. 23–24.
29. *Ibid.*, p. 23.
30. *Ibid.*, p. 75; Marquis de Sade, *Juliette*, trad. Austryn Wainhouse, Grove Press, New York, 1968, p. 875.
31. Raspe, *op. cit.*, p. 29.
32. William Richardson, *Anecdotes of the Russian Empire: In a Series of Letters Written, a Few Years Ago, from St. Petersburg*, Londra, 1784; republicat: Frank Cass, Londra, 1968, p. 177.
33. William Coxe, *Travels in Poland and Russia*, în *Travels in Poland, Russia, Sweden, and Denmark*, ediția a cincea, Londra, 1802; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, II, pp. 244–245; Raspe, *op. cit.*, pp. 32–37.
34. Raspe, *op. cit.*, p. 82.
35. *Ibid.*, pp. 191–192.
36. *Ibid.*, pp. 240–248.
37. *Ibid.*, p. 253.
38. Wolfgang Amadeus Mozart, *Briefe*, ed. Horst Wandrey, Diogenes, Zürich, 1982, pp. 370–371.
39. Paul Nettl, *Mozart in Böhmen*, neubearbeitete und erweiterte Ausgabe von Rudolph Freiherrn von Prochazkas *Mozart in Prag*, Verlag Neumann, Praga, 1938, pp. 96–97.
40. Friedrich Melchior von Grimm, „The Little Prophet of Boehmischbroda“, în *Source Readings in Music History: The Classic Era*, ed. Oliver Strunk, Norton, New York, 1965, pp. 60–61.
41. Hester Lynch Piozzi, *Observations and Reflections: Made in the Course of a Journey Through France, Italy, and Germany*, ed. Herbert Barrows, Univ. of Michigan Press, Ann Arbor, 1967, p. 383.

42. Nettl, *op. cit.*, pp. 57–65.
43. Eduard Mörike, „Mozart on The Way to Prague“, trad. Walter și Catherine Alison Philips, în *German Novellas of Realism*, I, ed. Jeffrey L. Sammons, Continuum, New York, 1989, p. 255; Wolfgang Amadeus Mozart, *Mozarts Briefe*, ed. Wilhelm A. Bauer și Otto Erich Deutsch, Fischer Bücherei, Frankfurt, 1960, p. 149.
44. Giacomo Casanova, *Casanova's Icosameron*, trad. Rachel Zurer, Jenna Press, New York, 1986, pp. 20–22.
45. Nettl, *op. cit.*, p. 158.
46. Lorenzo Da Ponte, *Memorie*, în *Memorie, I libretti mozartiani: Le Nozze di Figaro, Don Giovanni, Così fan tutte*, Garzanti, Milano, 1981, p. 129.
47. Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, Yale Univ. Press, New Haven, Conn., 1981, p. 534; Andrew Steptoe, *The Mozart – Da Ponte Operas: The Cultural and Musical Background to Le Nozze di Figaro, Don Giovanni, and Così fan tutte*, Clarendon Press, Oxford, 1988, p. 39.
48. Nettl, *op. cit.*, pp. 79–80.
49. *Ibid.*, p. 193.
50. *Ibid.*, pp. 201–202.
51. *Ibid.*, pp. 216–221.
52. Da Ponte, *Memorie*, pp. 168–169.
53. *Ibid.*, pp. 141–142.
54. Nettl, *op. cit.*, pp. 207–208.
55. *Ibid.*, p. 238.
56. Jean Fabre, *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières: Etude de Cosmopolitisme*, Editions Ophrys, Paris, 1952, p. 462.
57. Da Ponte, *Così fan tutte*, în *Memorie, I libretti mozartiani: Le Nozze di Figaro, Don Giovanni, Così fan tutte*, Garzanti, Milano, 1981, p. 622.
58. *Ibid.*, p. 680.
59. *Ibid.*, p. 685.
60. Johann Pezzl, *Sketch of Vienna*, în H. C. Robbins Landon, *Mozart and Vienna*, Schirmer, New York, 1991, pp. 65–66.
61. Alexandre-Maurice Blanc de Lanautte, conte d'Hauterive, „Journal inedit d'un voyage: de Constantinople à Jassi, capitale de la Moldavie dans l'hiver de 1785“, în *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie: Présenté à S. A. S. le prince Alexandre Ypsilanti, Hospodar régnant, en 1787, par le comte d'Hauterive*, L'Institut d'arts graphiques

- Carol Göbl, București, 1902, p. 286; vezi și „Hauterive“, *La Grande Encyclopédie*, Librairie Larousse, Paris, 1886–1902, vol. 19, pp. 935–936.
62. Hauterive, *op. cit.*, pp. 301, 305.
 63. *Ibid.*, p. 295.
 64. *Ibid.*, p. 299.
 65. *Ibid.*, pp. 293, 304.
 66. *Ibid.*, pp. 302–304.
 67. *Ibid.*, p. 305.
 68. *Ibid.*, pp. 306–307.
 69. *Ibid.*, pp. 307–308.
 70. *Ibid.*, pp. 309–310.
 71. *Ibid.*, pp. 310–311.
 72. *Ibid.*, p. 312.
 73. *Ibid.*, pp. 311–313.
 74. *Ibid.*, p. 315.
 75. *Ibid.*, p. 317.
 76. *Ibid.*, p. 318.
 77. *Ibid.*, p. 323.
 78. *Ibid.*, p. 327.
 79. Elizabeth Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople: In a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to His Serene Highness the Margrave of Brandenburg, Anspach, and Bareith, Written in the Year MDCCLXXXVI*, Dublin, 1789; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, pp. 361–362; vezi și „Anspach, Elizabeth“, *Dictionary of National Biography*, Oxford Univ. Press, vol. I, pp. 508–509.
 80. Craven, *op. cit.*, pp. 372, 377, 380.
 81. *Ibid.*, pp. 392–396.
 82. *Ibid.*, pp. 401–409.
 83. *Ibid.*, p. 5.
 84. *Ibid.*, pp. 146, 153, 156–157, 161–162.
 85. *Ibid.*, pp. 171–172.
 86. *Ibid.*, pp. 167–171.
 87. *Ibid.*, pp. 168, 174–175.
 88. Johann Wolfgang von Goethe, *Călătorie în Italia*, trad. rom. Gh. I. Ciorogaru, Editura pentru Literatura Universală, București, 1969, pp. 126–127.
 89. Johann Wolfgang von Goethe, *Ifigenia în Taurida*, în *Opere*, vol. III, trad. rom. Al. Philippide, Editura Univers, București, 1986, pp. 34–35.

90. Craven, *op. cit.*, pp. 184, 191.
91. *Ibid.*, pp. 194, 200, 205, 214–217.
92. *Ibid.*, p. 225.
93. *Ibid.*, pp. 233–234.
94. *Ibid.*, p. 234.
95. *Ibid.*, p. 247.
96. *Ibid.*, pp. 248–249.
97. *Ibid.*, p. 249.
98. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. II, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, p. 87.
99. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. I, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XIX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, pp. 428–429.
100. *Ibid.*, I, p. 425.
101. *Ibid.*, II, pp. 34, 41.
102. *Ibid.*, I, p. 429.
103. *Ibid.*, I, pp. 429–430, 434.
104. *Ibid.*, I, p. 436.
105. *Ibid.*, I, pp. 436–437.
106. *Ibid.*, I, p. 438–439.
107. *Ibid.*, II, pp. 1–2.
108. *Ibid.*, II, p. 4.
109. *Ibid.*, II, p. 6.
110. *Ibid.*, I, pp. 422–423; II, p. 14.
111. *Ibid.*, II, pp. 13, 30.
112. Charles-Joseph, prince de Ligne, *Correspondance et pensées du prince de Ligne*, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, p. 72.
113. Ségur, *op. cit.*, II, p. 21.
114. *Ibid.*, II, pp. 30–36.
115. *Ibid.*, II, pp. 32, 41–43; Ligne, p. 69.
116. Ségur, *op. cit.*, II, p. 44.
117. *Ibid.*, I, p. 423; Ligne, *op. cit.*, pp. 70–71.
118. Ségur, *op. cit.*, II, pp. 51, 55; Ligne, *op. cit.*, p. 75.
119. Ségur, *op. cit.*, II, p. 47.
120. *Ibid.*, II, p. 54.

121. *Ibid.*, II, pp. 57–58; Goethe, *Călătorie în Italia*, p. 343.
122. Ligne, *op. cit.*, p. 71; Goethe, *Călătorie în Italia*, p. 350.
123. Ségur, *op. cit.*, I, p. 374.
124. *Ibid.*, II, p. 60; Ligne, *op. cit.*, p. 88.
125. Ségur, *op. cit.*, II, pp. 63–65.
126. *Ibid.*, II, p. 64.
127. Ligne, *op. cit.*, pp. 73–74.
128. *Ibid.*, p. 92.
129. Ségur, *op. cit.*, II, pp. 67–70; John T. Alexander, *Catherine the Great: Life and Legend*, Oxford Univ. Press, Oxford, 1989, p. 260.
130. Ligne, *op. cit.*, pp. 77–81; Goethe, *Călătorie în Italia*, pp. 127, 137.
131. Ligne, *op. cit.*, p. 82.
132. *Ibid.*, pp. 82–85.
133. Ségur, *op. cit.*, II, p. 72.
134. *Ibid.*, II, pp. 72–74.
135. Ligne, *op. cit.*, p. 89.
136. Ségur, *op. cit.*, II, p. 85.
137. *Ibid.*, II, pp. 96–97.
138. *Ibid.*, II, p. 97.
139. Ligne, *op. cit.*, p. 86.
140. Ségur, *op. cit.*, II, p. 88.
141. *Ibid.*, II, p. 90.
142. *Ibid.*, II, pp. 87–89.

4 ♦ Cartografierea Europei de Est

1. Voltaire, *Histoire de Charles XII*, Garnier-Flammarion, Paris, 1968, p. 113; J. B. Harley, „Maps, Knowledge, and Power“, în *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*, ed. Denis Cosgrove și Stephen Daniels, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1988, pp. 277–312.
2. Nicolas Sanson, *Nouvelle introduction à la Géographie pour l'usage de Monseigneur le Dauphin: Par laquelle on peut apprendre en peu de temps et avec facilité la Géographie et la Division de toutes les parties du Monde: les Empires, les Monarchies, Royaumes et Etats qui le composent séparément*, Chez Hubert Jaillot, Paris, 1695, p. 25.
3. Leo Bagrow, *History of Cartography*, ediția a doua, ed. R. A. Skelton, trad. D. L. Paisey, Precedent Publishing, Chicago, 1985,

pp. 174–175; vezi și Leo Bagrow, *A History of Russian Cartography up to 1600*, ed. Henry W. Castner, Walker Press, Ontario, 1975; și Leo Bagrow, *A History of Russian Cartography up to 1800*, ed. Henry W. Castner, Walker Press, Ontario, 1975.

4. Robert și Robert de Vaugondy, *Atlas universel*, vol. I, Paris, 1757, p. 22.

5. Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France*, Columbia Univ. Press, New York, 1936, p. 212.

6. William Coxe, *Travels in Poland and Russia*, în *Travels in Poland, Russia, Sweden, and Denmark*, ediția a cincea, Londra, 1802; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, III, pp. 210–211.

7. M. S. Anderson, *Britain's Discovery of Russia 1553–1815*, St. Martin's Press, New York, 1958, p. 80.

8. Jean Fabre, *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières: Etude de Cosmopolitisme*, Editions Ophrys, Paris, 1952, pp. 380, 486, 669, nota 62.

9. Fabre, *op. cit.*, p. 381.

10. Joseph Marshall, *Travels Through Germany, Russia, and Poland in the Years 1769 and 1770*, Londra, 1772; republicat Arno Press și New York Times, New York, 1971, pp. 179–180.

11. Marshall, *op. cit.*, pp. 179, 183.

12. Elizabeth Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople: In a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to His Serene Highness the Margrave of Brandebourg, Anspach, and Bareith, Written in the Year MDCCLXXXVI*, Dublin, 1789; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, pp. 249–250, 409.

13. Robert, *Atlas universel*, p. 30.

14. *Ibid.*, pp. 21, 30.

15. *Ibid.*, p. 30; vezi și François de Dainville, S. J., *Le Langage des Géographes: Termes, Signes, Couleurs des Cartes Anciennes 1500–1800*, Editions A. et J. Picard, Paris, 1964.

16. Robert, *Atlas universel*, p. 30.

17. Adam Zamoyski, *The Polish Way: A Thousand-Year History of the Poles and Their Culture*, Franklin Watts, New York, 1988, figura 112; Marshall, *op. cit.*, p. 184.

18. Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland*, vol. I, Columbia Univ. Press, New York, 1984, p. 542.

19. Piotr S. Wandycz, *The United States of Poland*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass., 1980, p. 49.

20. Sanson, *op. cit.*, pp. 3–7.
21. W. H. Parker, „Europe: How Far?“, *The Geographical Journal* 126, partea a III-a, sept. 1960, p. 285.
22. Abel Mansuy, *Le Monde Slave et les Classiques Français aux XVIe–XVIIe siècles*, prefată de Charles Diehl, Librairie Ancienne Honoré Champion, Paris, 1912, pp. 10–11; Parker, *op. cit.*, p. 281.
23. Mansuy, *op. cit.*, p. 16.
24. Samuel Fiszman, „The Significance of the Polish Renaissance and Baroque for Eastern Slavic Nations“, în *The Polish Renaissance in Its European Context*, ed. Samuel Fiszman, Indian Univ. Press, Bloomington, 1988, pp. 238–242.
25. Mark Bassin, „Russia Between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space“, *Slavic Review* 50, nr. 1, primăvară, 1991, pp. 5–7.
26. Philipp Johann von Strahlenberg, *An Historico-Geographical Description of the North and Eastern Parts of Europe and Asia; But more particularly of Russia, Siberia, and Great Tartary; Both in their Ancient and Modern State; Together with an Entire New Polyglot-Table of the Dialects of 32 Tartarian Nations; As Also, a Large and Accurate Map of those Countries; and variety of Cuts, representing Asiatick-Scythian Antiquities. Written Originally in High German by Mr. Philip John von Strahlenberg, a Swedish Officer, Thirteen Years Captive in those Parts*, J. Brotherton, J. Hazard, W. Meadows, T. Cox, T. Astley, S. Austen, L. Gulliver, and C. Corbet, Londra, 1738, pp. 16–17.
27. Parker, *op. cit.*, p. 287.
28. Homann, „Europa“, Nürnberg, 1720, Harvard Univ., Colecția de hărți; Desnos, „L'Europe divisée selon l'étendue de ses principales parties“, Paris, 1772 (Harvard).
29. Delisle, „L'Europe“, Paris, 1700 (Harvard); Hass „Europa“, Nürnberg, 1743; republicat: 1777 (Harvard).
30. Robert, *Atlas universel*, p. 21.
31. Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, în *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 16, Paris, 1878; republicat: Kraus Reprint Limited, Liechtenstein, 1967, p. 408.
32. Gyula Antalfy, *A Thousand Years of Travel in Old Hungary*, trad. Elisabeth Hoch, Kner, Ungaria, 1980, pp. 117–118.
33. Béla Köpeczi, *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle: Etude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1971, pp. 537–538; Antalfy, *op. cit.*, p. 177.

34. Anderson, *op. cit.*, p. 62.
35. Strahlenberg, *op. cit.*, pp. 5–6.
36. Anderson, *op. cit.*, p. 85; Mohrenschildt, *op. cit.*, p. 187; Edward Godfrey Cox, *A Reference Guide to the Literature of Travel*, vol. I, Univ. of Washington Publications in Language and Literature, vol. 9, nov. 1935; republicat: Greenwood Press, New York, 1969, p. 194.
37. Albert Lortholary, *Le Mirage russe en France au XVIIIe siècle*, Boivin, Paris, 1951, p. 61.
38. Köpeczi, *op. cit.*, pp. 376, 528.
39. *Ibid.*, pp. 381, 585–586.
40. *Ibid.*, p. 458.
41. *Ibid.*, pp. 455, 464, 470, 473, 481, 485–486.
42. *Ibid.*, pp. 346–349, 546.
43. *Ibid.*, pp. 386, 488.
44. *Ibid.*, p. 593.
45. Moll, „A New Map of Germany, Hungary, Transylvania, and the Suisse“, 1712 (Harvard); Zürner, „Europa“, 1712 (Harvard); Delisle, „Carte d'Europe“, Paris, 1724 (Harvard); De Witt, „Accuratissima Europae“, Amsterdam, 1730 (Harvard).
46. Homann, „Europa“, Nürnberg, 1720 (Harvard); Homann, „Europa“, Nürnberg, 1730 (Harvard); Hass „Europa“, Nürnberg, 1743; republicat: 1777 (Harvard).
47. Nicolas Gueudeville, „Dissertation sur la Hongrie et sur la Bohême“, în *Atlas Historique ou Nouvelle Introduction à l'Histoire, à la Chronologie et à la Géographie Ancienne et Moderne*, vol. II, Henri Abraham Châtelain, Chez l'Honoré & Châtelain, Amsterdam, 1720, pp. 71–72.
48. „Carte Ancienne et Moderne: Des Différents Etats et Pays au long du Danube“, *Atlas Historique ou Nouvelle Introduction à l'Histoire, à la Chronologie et à la Géographie Ancienne et Moderne*, vol. II, Henri Abraham Châtelain, Chez l'Honoré & Châtelain, Amsterdam, 1720.
49. „Carte Généalogique des Rois de Hongrie et de Bohême; et l'Abrégé du Gouvernement de ces deux Royaumes“, *Atlas historique*, 1720.
50. Gueudeville, *Atlas historique*, 1720, p. 83.
51. „Carte du Royaume de Bohême“, *Atlas historique*, 1720.
52. „Nouvelle Carte de la Hongrie“, *Atlas historique*, 1720.
53. Köpeczi, *op. cit.*, pp. 522–524.
54. Gueudeville, *Atlas historique*, pp. 68–71.
55. Karl A. Roider, *Austria's Eastern Question 1700–1790*, Princeton Univ. Press, Princeton, N. J., 1982, p. 44.

56. *Ibid.*, p. 52.
57. *Ibid.*, p. 57.
58. Voltaire, *Histoire de Charles XII*, pp. 89–90; Theodore Besterman, *Voltaire*, ediția a treia, Univ. of Chicago Press, Chicago, 1976, p. 640.
59. Jean Fabre, „Stanislas Leszczyński et le mouvement philosophique en France au XVIIIe siècle“, în *Utopie et Institutions au XVIIIe siècle: Le Pragmatisme des Lumières*, ed. Pierre Francastel, Mouton, Paris și Haga, 1963, pp. 25–41; vezi și Emanuel Rostworowski, „Stanisław Leszczyński et les Lumières à la Polonaise“, în *Utopie et Institutions au XVIIIe siècle: Le Pragmatisme des Lumières*, ed. Pierre Francastel, Mouton, Paris și Haga, 1963, pp. 15–24.
60. Louis de Jaucourt, „Pologne“, *Encyclopédie: ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, nouvelle impression en facsimilé de la première édition de 1751–1780, Friedrich Frommann Verlag, Stuttgart, 1967, vol. XII, p. 931.
61. Robert, *Atlas universel*, p. 35.
62. Robert de Vaugondy, „A New and Accurate Map of Europe“, Londra, 1770 (Harvard).
63. Roider, *op. cit.*, pp. 72–73, 80.
64. Anderson, *op. cit.*, p. 83; Robert, *Atlas universel*, p. 30.
65. Voltaire, *Histoire de la guerre de 1741*, Editions Garnier Frères, Paris, 1971, p. 33.
66. *Ibid.*, pp. 33–34.
67. Jan Lavicka, „Voltaire et la Bohême“, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, vol. 219, Voltaire Foundation, Oxford, 1983, p. 109.
68. Köpeczi, *op. cit.*, p. 553.
69. Anderson, *op. cit.*, pp. 139–140; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, p. 405.
70. Georges Gusdorf, *Les Principes de la pensée au siècle des lumières*, Payot, Paris, 1971, p. 128.
71. Frédéric II, roi de Prusse, *L'Histoire de mon temps*, în *Oeuvres posthumes de Frédéric II, roi de Prusse*, vol. I, Chez Voss, Berlin, 1788, p. 69.
72. Oliver Goldsmith, *The Citizen of the World*, ed. Austin Dobson, J. M. Dent, Londra, 1934, cap. LXXXVII, pp. 240–241.
73. James Porter, *Turkey; Its History and Progress: From the Journals and Correspondence of Sir James Porter*, vol. I, Hurst and Blackett, Londra, 1854, p. 8.
74. Mrs. James Porter, „Letter from Lady Porter to her sister, Mdlle de Hochepped, at Pera, containing an account of Sir James Porter's journey

from Constantinople to London, with two children, Greek nurse and servant, and accompanied by several gentlemen; among others, the learned Jesuit, Father Boscowitz, who has published a detail of this journey“, în James Porter, *Turkey; Its History and Progress: From the Journals and Correspondence of Sir James Porter*, vol. I, Hurst and Blackett, Londra, 1854, p. 379.

75. Mrs. James Porter, *op. cit.*, p. 374.

76. „Boscovich“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. XIII, Roma, 1971, pp. 221–230.

77. Ruggiero Giuseppe Boscovich, *Giornale di un Viaggio da Costantinopoli in Polonia dell'abate Ruggiero Giuseppe Boscovich*, Giordano Editore, Milano, 1966, p. 5.

78. *Ibid.*, pp. 86, 110.

79. *Ibid.*, pp. 3–4.

80. *Ibid.*, p. 6.

81. *Ibid.*, p. 8.

82. Rocque, „Carte Générale des Postes de l'Europe“, 1758 (Harvard).

83. Boscovich, *op. cit.*, pp. 21–22.

84. *Ibid.*, p. 31.

85. *Ibid.*, p. 34.

86. *Ibid.*, p. 35.

87. *Ibid.*, pp. 37–42, 50.

88. *Ibid.*, pp. 59–62.

89. *Ibid.*, p. 62.

90. *Ibid.*, pp. 69–71.

91. *Ibid.*, pp. 74, 79, 87, 102.

92. *Ibid.*, pp. 72–75, 89–90.

93. *Ibid.*, pp. 90–92, 106–107.

94. *Ibid.*, pp. 125–126.

95. *Ibid.*, pp. 122, 127–128.

96. *Ibid.*, p. 65.

97. Mrs. James Porter, *op. cit.*, p. 377.

98. *Ibid.*, p. 390.

99. Boscovich, *op. cit.*, p. 9.

100. Hass, „Europa“, Nürnberg, 1743; republicat: 1777 (Harvard); „Le Voyage d'un Danois“, 1744 (Harvard).

101. Boscovich, *op. cit.*, pp. xx, 190–191.

102. Robert Darnton, *The Business of Enlightenment: A Publishing History of the Encyclopédie 1775–1800*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass., 1979, p. 8.

103. „Bohême“, *Encyclopédie: ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, nouvelle impression en facsimilé de la première édition de 1751–1780, Friedrich Frommann Verlag, Stuttgart, 1967, vol. II, p. 294.
104. „Bulgarie“, *Encyclopédie*, II, p. 462.
105. John Lough, „Louis, Chevalier de Jaucourt (1704–1780): A Biographical Sketch“, *The Encyclopédie in Eighteenth-Century England and Other Studies*, Oriel Press, Newcastle upon Tyne, 1970, pp. 25, 49–51.
106. Louis de Jaucourt, „Hongrie“, *Encyclopédie*, VIII, p. 284.
107. Jaucourt, „Hongrie“, *Encyclopédie*, VIII, pp. 284–285.
108. *Ibid.*, VIII, p. 285.
109. *Ibidem*.
110. *Ibid.*, VIII, pp. 285–286.
111. *Ibid.*, VIII, p. 286.
112. Jaucourt, „Pologne“, *Encyclopédie*, XII, p. 925.
113. *Ibid.*, XII, pp. 928–933.
114. *Ibid.*, XII, pp. 925, 929, 934.
115. *Ibid.*, XII, pp. 930–931.
116. *Ibid.*, XII, p. 931.
117. Coxe, *Travels in Poland and Russia*, III, pp. 369–376.
118. Jaucourt, „Pologne“, *Encyclopédie*, XII, pp. 931–934.
119. Jaucourt, „Russie“, *Encyclopédie*, XIV, p. 442; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, p. 403.
120. Jaucourt, „Russie“, *Encyclopédie*, XIV, p. 443; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, pp. 419–421.
121. Jaucourt, „Russie“, *Encyclopédie*, XIV, p. 445.
122. Jaucourt, „Tartares“, *Encyclopédie*, XV, p. 926; vezi și Alan W. Fisher, *The Crimean Tatars*, Hoover Institution Press, Stanford, Calif., 1978.
123. Sanson, *op. cit.*, pp. 3–5.
124. Delisle, „L'Europe“, Paris, 1700 (Harvard); Zürner, „Europa“, 1712 (Harvard).
125. Jaucourt, „Tartares“, *Encyclopédie*, XV, p. 920.
126. *Ibid.*, XV, p. 921.
127. Robert de Vaugondy, *Novel atlas portatif*, Chez Robert, Paris, 1762, hărțile III, IV.
128. Jaucourt, „Tartares“, *Encyclopédie*, XV, pp. 921–923.
129. *Ibid.*, XV, pp. 924–926.
130. Jaucourt, „Europe“, *Encyclopédie*, VI, pp. 211–212.
131. Robert de Vaugondy, „Géographie“, *Encyclopédie*, VII, pp. 611–612.

5 ♦ Rusia lui Voltaire

1. Voltaire and Catherine, *Correspondence*, în *Documents of Catherine the Great: The Correspondence with Voltaire and the Instruction of 1767*, ed. W. F. Reddaway, 1931; Russell & Russell, New York, 1971, pp. 58, 77.
2. Rocque, „Carte Générale des Postes de l'Europe“, 1758 (Harvard).
3. Voltaire and Catherine, *op. cit.*, pp. 79, 124.
4. *Ibid.*, p. 133.
5. *Ibid.*, p. 181.
6. *Ibid.*, p. 186.
7. *Ibid.*, p. 1.
8. *Ibid.*, p. 2; vezi și David Griffiths, „To Live Forever: Catherine II, Voltaire, and the Pursuit of Immortality“, în *Russia and the World of the Eighteenth Century*, Slavica Publishers, Columbus, Ohio, 1988, pp. 446–468; Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, Yale Univ. Press, New Haven, Conn., 1981, pp. 327–342; și John T. Alexander, *Catherine the Great: Life and Legend*, Oxford Univ. Press, Oxford, 1989, pp. 97–142.
9. Carolyn H. Wilberger, „Voltaire's Russia; Window on the East“, în *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, CLXIV, ed. Theodore Besterman, Voltaire Foundation at the Taylor Institution, Oxford, 1976, pp. 54, 141.
10. Jean-Jacques Rousseau, *Contractul social*, trad. rom. H. H. Stahl, Editura Științifică, București, 1957, pp. 147–148.
11. Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, în *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 16, Paris, 1878; republicat: Kraus Reprint Limited, Liechtenstein, 1967, pp. 377, 427.
12. Voltaire and Catherine, *op. cit.*, p. 3.
13. Theodore Besterman, *Voltaire*, ediția a treia, Univ. of Chicago Press, Chicago, 1976, p. 406.
14. Voltaire and Catherine, *op. cit.*, pp. 3–6.
15. *Ibid.*, pp. 48, 51.
16. *Ibid.*, pp. 6–7.
17. Albert Lortholary, *Le Mirage russe en France au XVIIIe siècle*, Boivin, Paris, 1951.
18. Lortholary, pp. 74–76; Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France*, Columbia Univ. Press, New York, 1936, pp. 275–280.
19. Wilberger, *op. cit.*, p. 27.

20. Mohrenschildt, p. 32; Louis de Rouvroy, duc de Saint-Simon, *Memoirs of Louis XIV and his Court and of the Regency*, vol. III, Collier, New York, 1910, p. 1011.
21. Lortholary, *op. cit.*, pp. 23–25.
22. Wilberger, *op. cit.*, p. 76.
23. Voltaire, *Histoire de Charles XII*, Garnier-Flammarion, Paris, 1968, p. 51.
24. Montesquieu, *Despre spiritul legilor*, vol. I, trad. de Armand Roșca, Editura Științifică, București, 1964, pp. 379–380.
25. Montesquieu, *op. cit.*, I, p. 380.
26. Lortholary, *op. cit.*, p. 33; Béla Köpeczi, *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle: Etude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1971, pp. 603–604.
27. Wilberger, *op. cit.*, p. 32.
28. Voltaire, „Anecdotes sur le czar Pierre le Grand“, în *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 23, Paris, 1878; republicat: Kraus Reprint Limited, Liechtenstein, 1967, pp. 281–293.
29. Wilberger, *op. cit.*, pp. 34, 49.
30. Lortholary, *op. cit.*, p. 48.
31. Wilberger, *op. cit.*, p. 41.
32. *Ibid.*, p. 43.
33. *Ibid.*, pp. 124–127; Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation: The Science Of Freedom*, W. W. Norton, New York, 1977, p. 67.
34. Wilberger, *op. cit.*, pp. 52–53.
35. *Ibid.*, pp. 37–38, 54–61.
36. *Ibid.*, pp. 119–120; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, p. 586.
37. Wilberger, *op. cit.*, pp. 120–122; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, p. 589.
38. Wilberger, *op. cit.*, p. 46.
39. *Ibid.*, pp. 45–47.
40. Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, pp. 408, 415, 427.
41. *Ibid.*, pp. 506–509.
42. Wilberger, *op. cit.*, pp. 278–279.
43. Voltaire, „Le Russe à Paris“, în *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 10, Paris, 1878; republicat: Kraus Reprint Limited, Liechtenstein, 1967, p. 121.
44. Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, pp. 456, 468.

45. Voltaire and Catherine, *op. cit.*, pp. 9–10, 15.
46. *Ibid.*, pp. 15–18.
47. Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, p. 408.
48. Voltaire and Catherine, pp. 17–19; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, p. 377.
49. Peter Gay, *Voltaire's Politics: The Poet as Realist*, ediția a doua, Yale Univ. Press, New Haven, Conn., 1988, p. 180.
50. Voltaire and Catherine, *op. cit.*, p. 20.
51. *Ibid.*, p. 23.
52. *Ibid.*, pp. 25–27.
53. *Ibid.*, pp. 28–29.
54. *Ibid.*, p. 33–34.
55. *Ibid.*, p. 34.
56. *Ibid.*, p. 35.
57. *Ibid.*, pp. 38, 48.
58. *Ibid.*, p. 60.
59. *Ibid.*, pp. 73, 81–83, 90, 97.
60. *Ibid.*, pp. 93, 100–101.
61. *Ibid.*, pp. 117, 123–126.
62. *Ibid.*, pp. 148–150.
63. *Ibid.*, p. 162.
64. *Ibid.*, p. 172.
65. *Ibid.*, pp. 186–187.
66. Karl A. Roider, *Austria's Eastern Question 1700–1790*, Princeton Univ. Press, Princeton, N. J., 1982, pp. 132, 156–157.
67. Voltaire, *Essai sur les mœurs*, în *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. III, Chez Furne, Paris, 1835, pp. 607–609.
68. Voltaire and Catherine, *op. cit.*, pp. 84, 187.
69. *Ibid.*, pp. 118–119.
70. *Ibid.*, pp. 138, 149.
71. *Ibid.*, pp. 154–161.
72. *Ibid.*, pp. 161–163.
73. *Ibid.*, p. 171.
74. *Ibid.*, pp. 169, 176, 186.
75. Lortholary, *op. cit.*, pp. 174–176.
76. Giacomo Casanova, *History of My Life*, trad. Willard Trask, vol. 10, Longman, Londra, 1971, pp. 103, 141–142.
77. Rudolf Eric Raspe, *The Travels and Surprising Adventures of Baron Munchausen*, Dedalus, Londra, 1988, p. 75.

78. Mohrenschildt, *op. cit.*, p. 145; Lortholary, *op. cit.*, pp. 90–91; Alexander, *op. cit.*, p. 14.
79. Lortholary, *op. cit.*, pp. 97–98.
80. Mohrenschildt, *op. cit.*, p. 94.
81. Lortholary, *op. cit.*, pp. 179–181.
82. Voltaire and Catherine, *op. cit.*, p. 203; Lortholary, *op. cit.*, pp. 184–186; Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. I, in *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XIX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859; pp. 442–443.
83. Lortholary, *op. cit.*, pp. 212–213.
84. Voltaire and Catherine, *op. cit.*, p. 192; Maurice Tourneux, *Diderot et Catherine II*, Calmann-Lévy, Paris, 1899, pp. 75–76.
85. Tourneux, *op. cit.*, p. 83.
86. Denis Diderot, „Entretiens avec Catherine II“ (1773), in *Oeuvres politiques*, ed. Paul Vernière, Editions Garnier Frères, Paris, 1963, pp. 257–258, 326.
87. Diderot, „Entretiens“, p. 260; vezi și Arthur Wilson, „Diderot in Russia, 1773–1774“, in *The Eighteenth-Century in Russia*, ed. J. G. Garrard, Clarendon Press, Oxford, 1973, pp. 166–197; și Isabel de Madariaga, „Catherine and the Philosophes“, in *Russia and the West in the Eighteenth Century*, Oriental Research Partners, Newtonville, Mass., 1983, pp. 30–52.
88. Diderot, „Entretiens“, pp. 265–266.
89. Mohrenschildt, *op. cit.*, pp. 257–258.
90. Diderot, „Entretiens“, pp. 266–267; Tourneux, *op. cit.*, p. 492.
91. Mohrenschildt, *op. cit.*, p. 55.
92. Diderot, „Entretiens“, p. 301.
93. *Ibid.*, p. 302.
94. *Ibid.*, pp. 309–310.
95. Lortholary, *op. cit.*, pp. 217–218.
96. Diderot, „Entretiens“, p. 326.
97. Tourneux, *op. cit.*, p. 472.
98. *Ibid.*, pp. 475–476.
99. *Ibid.*, pp. 477, 481–482.
100. *Ibid.*, 482.
101. *Ibid.*, pp. 485–489.
102. *Ibid.*, p. 492.
103. Lortholary, *op. cit.*, pp. 236, 379, nota 146.
104. Ségur, I, *op. cit.*, pp. 444–445.

105. Diderot, „Observations sur le Nakaz“ (1774), in *Oeuvres politiques*, ed. Paul Vernière, Editions Garnier Frères, Paris, 1963, pp. 343–345.
106. Diderot, „Observations“, p. 349.
107. *Ibid.*, pp. 350–351.
108. *Ibid.*, p. 351.
109. Voltaire and Catherine, *op. cit.*, p. 190.
110. *Ibid.*, p. 194.
111. *Ibid.*, p. 195.
112. *Ibid.*, p. 196.
113. *Ibid.*, pp. 198–201.
114. *Ibid.*, pp. 206, 213.

6 ♦ Polonia lui Rousseau

1. William Richardson, *Anecdotes of the Russian Empire: In a Series of Letters Written, a Few Years Ago, from St. Petersburg*, 1784, Londra; republicat: Frank Cass, Londra, 1968, pp. 401–403; John T. Alexander, *Catherine the Great: Life and Legend*, Oxford Univ. Press, Oxford, 1989, p. 98.
2. Jean-Jacques Rousseau, *Considérations sur le gouvernement de Pologne*, in *Discours sur l'économie politique, Projet de constitution pour la Corse, Considérations sur le gouvernement de Pologne*, ed. Barbara de Negroni, Flammarion, Paris, 1990, p. 163.
3. Rousseau, *op. cit.*, p. 163.
4. *Ibidem.*
5. *Ibid.*, pp. 164–165.
6. *Ibid.*, pp. 165–166, 211.
7. *Ibid.*, pp. 170–171.
8. *Ibid.*, p. 171.
9. *Ibid.*, p. 173.
10. *Ibidem.*
11. *Ibid.*, p. 177.
12. *Ibid.*, p. 178; vezi și Jerzy Michalski, *Rousseau i sarmacki republikanizm*, Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Varșovia, 1977.
13. Jean Starobinski, *Jean-Jacques Rousseau: Transparency and Obstruction*, trad. Arthur Goldhammer, Univ. of Chicago Press, Chicago, 1988, p. 145.
14. Rousseau, *op. cit.*, p. 261.
15. Marietta Martin, *Une Française à Varsovie en 1766: Madame Geoffrin chez le roi de Pologne Stanislas-Auguste*, Bibliothèque

Polonaise, Paris, 1936, pp. 27, 42; Pierre, marquis de Ségur, *Le Royaume de la rue Saint-Honoré: Madame Geoffrin et sa fille*, Calmann-Lévy, Paris, 1897, p. 288.

16. Marie Thérèse Rodet (Madame Geoffrin) și Stanislas-Auguste Poniatowski, *Correspondance inédite du roi Stanislas-Auguste Poniatowski et de Madame Geoffrin, 1764-1777*, ed. Charles de Mouy, Plon, Paris, 1875, p. 239; Martin, *op. cit.*, p. 78.

17. G. P. Gooch, „Four French Salons“, în *Catherine the Great and Other Studies*, 1954; republicat: Archon Books, Hamden, Conn., 1966, p. 117.

18. Martin, *op. cit.*, p. 12.

19. Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *op. cit.*, pp. 102-103.

20. *Ibid.*, p. 103.

21. *Ibid.*, p. 108.

22. *Ibid.*, pp. 114-115.

23. Martin, *op. cit.*, p. 27.

24. Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *op. cit.*, pp. 115, 137, 140-142.

25. Ségur, Pierre, *Le Royaume*, p. 432; Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *Correspondance*, p. 131.

26. Ségur, Pierre, *Le Royaume*, pp. 434-436.

27. *Ibid.*, pp. 437-438.

28. *Ibid.*, pp. 442-443.

29. Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *op. cit.*, p. 143.

30. *Ibid.*, pp. 147-148.

31. *Ibid.*, p. 150; Ségur, Pierre, *Le Royaume*, p. 235.

32. Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *op. cit.*, pp. 151-152.

33. *Ibid.*, p. 135.

34. *Ibid.*, pp. 154-156.

35. *Ibid.*, p. 158.

36. Jean Fabre, *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières: Etude de Cosmopolitisme*, Editions Ophrys, Paris, 1952, pp. 630-631, nota 68; Albert Lortholary, *Le Mirage russe en France au XVIIIe siècle*, Boivin, Paris, 1951, pp. 162-163.

37. Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *op. cit.*, pp. 162-163, 167.

38. *Ibid.*, p. 168.

39. *Ibid.*, pp. 112, 167.

40. *Ibid.*, p. 174.

41. Ségur, Pierre, *Le Royaume*, p. 447.

42. Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *op. cit.*, pp. 177-178.

43. *Ibid.*, pp. 180, 193.

44. *Ibid.*, pp. 205-207, 223-224; Martin, *op. cit.*, p. 33.

45. Ségur, Pierre, *Le Royaume*, pp. 264-267, 281.

46. Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *op. cit.*, p. 233.

47. *Ibid.*, pp. 239-241.

48. Ségur, Pierre, *Le Royaume*, p. 272.

49. *Ibid.*, p. 273.

50. Jacques Derrida, *Of Grammatology*, trad. Gaytri Chakravorty Spivak, Johns Hopkins, Baltimore, 1976, pp. 118-140.

51. Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *op. cit.*, pp. 242-244.

52. *Ibid.*, p. 349.

53. Martin, *op. cit.*, p. 35.

54. Stanislas-Auguste Poniatowski, *Mémoires du roi Stanislas-Auguste Poniatowski*, vol. I, l'Académie Impériale des Sciences, Sankt-Petersburg, 1914, pp. 567-568.

55. Martin, *op. cit.*, pp. 53-54; Fabre, *op. cit.*, p. 305.

56. Ségur, Pierre, *Le Royaume*, pp. 273-274.

57. *Ibid.*, pp. 230, 461.

58. Rousseau, *op. cit.*, p. 259.

59. Martin, *op. cit.*, p. 76.

60. Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *op. cit.*, p. 250.

61. *Ibid.*, p. 276.

62. *Ibid.*, pp. 265-274, 294.

63. *Ibid.*, pp. 315-316.

64. *Ibid.*, pp. 321, 329.

65. *Ibid.*, p. 355.

66. *Ibid.*, p. 364.

67. *Ibid.*, pp. 365-366.

68. *Ibid.*, pp. 326-327, 336.

69. *Ibid.*, pp. 343-344.

70. *Ibid.*, pp. 359, 382, 387, 432.

71. *Ibid.*, pp. 349, 379-380.

72. *Ibid.*, p. 443.

73. *Ibid.*, pp. 451, 456.

74. *Ibid.*, pp. 464-466.

75. *Ibid.*, pp. 470-471, 475-477.

76. Rousseau, *op. cit.*, p. 172.

77. Voltaire, *Candid sau optimismul*, trad. de Al. Philippide, Editura pentru Literatură Universală, București, 1969, p. 138; Wanda Dzwigala, „Voltaire's Sources on the Polish Dissident Question“, *Studies on Voltaire*

- and the Eighteenth Century, vol. 241, Voltaire Foundation, Oxford, 1986, pp. 191–192; Emanuel Rostworowski, „Républicanisme «Sarmate» et les Lumières“, în *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, ed. Theodore Besterman, vol. XXVI, Institut et Musée Voltaire, Geneva, 1963, p. 1417; Fabre, *op. cit.*, p. 316; vezi și Stanisław Kot, *Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu*, Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, Cracovia, 1919; Ryszard W. Wołoszynski, „La Pologne vue par l'Europe au XVIIIe siècle“, *Acta Poloniae historica*, 1965, pp. 22–42; și Wołoszynski, *Polska w opiniach francuzów: Rulhière i jego współczesni*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varşovia, 1964.
78. Voltaire, „Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne“, 1767, *Oeuvres de Voltaire: Mélanges Historiques*, vol. II, P. Pourrat Frères, Paris, 1839, pp. 57–60; Fabre, *op. cit.*, p. 634, nota 144.
79. Emanuel Rostworowski, „Voltaire et la Pologne“, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, ed. Theodore Besterman, vol. LXII, Institut et Musée Voltaire, Geneva, 1968, p. 114; Fabre, *op. cit.*, p. 323.
80. Voltaire, „Discours aux confédérés catholiques de Kaminieck en Pologne, par le major Kaiserling, au service du roi de Prusse“, 1768, *Oeuvres de Voltaire: Politiques et Législation*, vol. II, P. Pourrat Frères, Paris, 1839, pp. 154, 165–166.
81. Voltaire and Catherine, *Correspondence*, în *Documents of Catherine the Great: The Correspondence with Voltaire and the Instruction of 1767*, ed. W. F. Reddaway, 1931, Russell & Russell, New York, 1971, p. 109; Dzwigala, *op. cit.*, p. 198.
82. Jean-Paul Marat, *Les Aventures du jeune comte Potowski*, ed. Claire Nicolas-Lelièvre, Renaudot, Paris, 1989, pp. 118, 130.
83. Marek Tomaszewski, „L'Univers héroïque polonais dans *Les Amours du chevalier de Faublas* et son impact sur l'imaginaire social à la fin du XVIIIe siècle“, *Revue de Littérature Comparée*, nr. 2, aprilie–iunie 1990, pp. 430–431.
84. Voltaire, *Les Lois de Minos*, în *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 5, Théâtre, Perronneau, Paris, 1817, p. 296.
85. Fabre, *op. cit.*, p. 249.
86. Marat, *Les Aventures*, p. 256; Dzwigala, *op. cit.*, p. 201; M. Romain-Cornut, *Voltaire: complice et conseiller du partage de la Pologne*, ediția a doua, Jacques Lecoffre, Paris, 1846, pp. 17–21.
87. Ambroise Jobert, *Magnats polonais et physiocrates français (1767–1774)*, Librairie Droz, Paris, 1941, p. 20.

88. Jobert, *op. cit.*, pp. 51, 86; Larry Wolff, *The Vatican and Poland in the Age of the Partitions: Diplomatic and Cultural Encounters at the Warsaw Nunciature*, Columbia Univ. Press, East European Monographs, New York și Boulder, 1988, cap. VII.
89. Jobert, *op. cit.*, pp. 24–27.
90. *Ibid.*, pp. 27–32.
91. *Ibid.*, pp. 36–38; vezi și Kasimir Opalek, „Les Physiocrates et leur rôle dans le renouveau culturel au siècle des Lumières en Pologne“, în *Utopie et Institutions au XVIIIe siècle: Le Pragmatisme des Lumières*, ed. Pierre Francastel, Mouton, Paris și Haga, 1963, pp. 169–184.
92. Jobert, *op. cit.*, pp. 45–48. Rousseau, *op. cit.*, p. 220.
93. Jobert, *op. cit.*, p. 57; Wolff, *op. cit.*, cap. V.
94. Jobert, *op. cit.*, pp. 60–62.
95. *Ibid.*, pp. 64–66.
96. *Ibid.*, pp. 67–71.
97. *Ibid.*, pp. 72–73, 77.
98. *Ibid.*, pp. 79–82.
99. Adam Smith, *Avuția națiunilor*, trad. de Al. Hallunga, Editura Academiei R.P.R., București, p. 166.
100. *Ibid.*, p. 308.
101. Claude Carloman de Rulhière, *A History or Anecdotes of the Revolution in Russia in the Year 1762*, Londra, 1797; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, p. 1.
102. Alice Chevalier, *Claude Carloman de Rulhière, premier historien de la Pologne: sa vie et son oeuvre historique*, Les Editions Domat-Montchrestien, Paris, 1939, pp. 105–114; Pierre Ségur, *Le Royaume*, pp. 220–224.
103. Rulhière, *Anecdotes of the Revolution in Russia*, pp. viii–ix, 52; Chevalier, *op. cit.*, pp. 74, 115–116.
104. Chevalier, *op. cit.*, pp. 43–44.
105. Claude Carloman de Rulhière, *Révolutions de Pologne*, vol. I, ed. Christien Ostrowski, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1862, p. 1.
106. Rulhière, *Révolutions de Pologne*, I, pp. 6–7.
107. Chevalier, *op. cit.*, pp. 121–122.
108. *Ibid.*, pp. 152–154.
109. *Ibidem*.
110. *Ibid.*, p. 155.
111. *Ibid.*, pp. 160–162, 166, 175.
112. *Ibid.*, pp. 233, 330–333.

113. Giacomo Casanova, *Istoria delle Turbolenze della Polonia*, ed. Giacinto Spagnoletti, Guida Editori, Neapole, 1974, pp. 100, 447.
114. Casanova, *op. cit.*, p. 54; Chevalier, *op. cit.*, p. 250; Fabre, *op. cit.*, p. 7.
115. Chevalier, *op. cit.*, pp. 244, 295.
116. *Ibid.*, pp. 168–169, 182–183.
117. *Ibid.*, pp. 372–380.
118. Fabre, *op. cit.*, p. 571, nota 42.
119. Marquis de Sade, *Aline et Valcour*, în *Oeuvres*, ed. Michel Delon, vol. I, Gallimard, Paris, 1990, pp. 852–853.
120. Fabre, *op. cit.*, p. 510; vezi și Emanuel Rostworowski, *Ostatni Król Rzeczypospolitej: geneza i upadek konstytucji 3 maja*, Wiedza Powszechna, Varșovia, 1966.
121. Marcel Handelsman, „La Constitution polonaise du 3 mai 1791 et l'opinion française”, în *La Révolution Française*, vol. LVIII, Paris, 1910, pp. 416, 425, 429, 433.
122. Fabre, *op. cit.*, pp. 27, 575, nota 28.
123. M. S. Anderson, *Britain's Discovery of Russia 1553–1815*, St. Martin's Press, New York, 1958, pp. 165–169.
124. Lortholary, *op. cit.*, p. 263; Anderson, *op. cit.*, p. 193; Robert Arnold, *Geschichte der Deutschen Polenlitteratur: von den Anfängen bis 1800*, Max Niemeyer, Halle, 1900, p. 168.
125. Thomas Campbell, „Poland”, în *English Romantic Writers*, ed. David Perkins, Harcourt, Brace & World, New York, 1967, p. 603.
126. Lortholary, *op. cit.*, pp. 263–264.
127. Elisabeth Vigée-Leburn, *The Memoirs of Elisabeth Vigée-Le Brun*, trad. Siân Evans, Indiana Univ. Press, Bloomington, 1989, pp. 161, 189; Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France*, Columbia Univ. Press, New York, 1936, pp. 25–26.
128. Vigée-Le Brun, *op. cit.*, pp. 208, 366; Fabre, *op. cit.*, p. 552.
129. William Cobbett, *Letters to the Right Honourable Lord Hawkesbury*, ediția a doua, Cobbett and Morgan, Londra, 1802, p. 82.
130. George Kennan, *Memoirs 1925–1950*, Pantheon Books, New York, 1967, pp. 29–30.
131. Cobbett, *op. cit.*, p. 83.
132. Kennan, *op. cit.*, p. 26.

7 ♦ Barbarii în istoria antică și în antropologia modernă

1. Nicolae Iorga, *Les Voyageurs Français dans l'Orient Européen*, Boivin, Paris, p. 105.
2. Charles de Peyssonnel, *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin*, Chez N. M. Tilliard, Paris, 1765, pp. 1–2.
3. *Ibid.*, pp. 4–7.
4. *Ibid.*, p. 30.
5. *Ibid.*, p. 39.
6. *Ibid.*, pp. 50–51.
7. *Ibid.*, pp. 194–195.
8. Robert și Robert de Vaugondy, *Atlas universel*, vol. I, Paris, 1757, hărțile 4, 12.
9. Jean-Baptiste d'Anville, *A Complete Body of Ancient Geography*, Robert Sayer, Londra, 1771, hărțile 1, 3.
10. François Hartog, *The Mirror of Herodotus: The Representation of the Other in the Writing of History*, trad. Janet Lloyd, Univ. of California Press, Berkeley, 1988, p. 30.
11. Albert Lortholary, *Le Mirage russe en France au XVIIIe siècle*, Boivin, Paris, 1951, p. 297, nota 87; Albert Gyergyai, „Un correspondant hongrois de Voltaire: le comte Fekete de Galanta”, în *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, vol. 25, ed. Theodore Besterman, Institut et Musée Voltaire, Geneva, 1963, p. 789.
12. Peyssonnel, *op. cit.*, pp. vii–ix, xv–xvi.
13. *Ibid.*, pp. xxxvi–xl.
14. *Ibid.*, pp. 9–10, 71.
15. Pierre-Charles Levesque, *Histoire de Russie*, Chez Pierre-François Fauche, Hamburg și Braunschweig, 1800, pp. viii–ix.
16. Claude Carloman de Rulhière, *Révolutions de Pologne*, vol. I, ed. Christien Ostrowski, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1862, pp. 1–2; Levesque, *op. cit.*, I, pp. 1–6.
17. Levesque, *op. cit.*, I, pp. 55–56.
18. Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France*, Columbia Univ. Press, New York, 1936, p. 227.
19. Claude-Louis de Sacy, *Histoire générale de Hongrie: depuis la première invasion des Huns, jusqu'à nos jours*, vol. I, Yverdon, 1780, pp. vii, xxxi.

20. Iorga, *op. cit.*, pp. 104–108; Robert Darnton, *Mesmerism and the End of the Enlightenment in France*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass., 1968, pp. 98–100; Jean-Louis Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, Société Typographique des Deux-Ponts, Iași, 1777, pp. ix, xvi–xvii, 220.
21. Alexandre-Maurice Blanc de Lanautte, comte d'Hauterive, *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie: présenté à S. A. S. le prince Alexandre Ypsilanti, Hospodar régnant, en 1787, par le comte d'Hauterive*, L'Institut d'arts graphiques Carol Göbl, București, 1902, pp. 20–22.
22. Jean-Jacques Rousseau, *Considérations sur le gouvernement de Pologne*, în *Discours sur l'économie politique, Projet de constitution pour la Corse, Considérations sur le gouvernement de Pologne*, ed. Barbara de Negroni, Flammarion, Paris, 1990, pp. 170–177.
23. Hauterive, *Mémoire*, pp. 42–44; Hauterive, „La Moldavie en 1785: faisant suite au journal d'un voyage de Constantinople à Jassy“, în *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie: présenté à S. A. S. le prince Alexandre Ypsilanti, Hospodar régnant, en 1787, par le comte d'Hauterive*, L'Institut d'arts graphiques Carol Göbl, București, 1902, pp. 357–358.
24. Hauterive, *Mémoire*, p. 236.
25. *Ibid.*, p. 176; Hauterive, „La Moldavie“, p. 359.
26. Hauterive, „La Moldavie“, pp. 331–332.
27. Hauterive, *Mémoire*, pp. 252, 258.
28. *Ibid.*, pp. 264–266.
29. *Ibid.*, pp. 266–270.
30. *Ibid.*, p. 78.
31. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. I, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XIX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, pp. 329–330.
32. Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, Modern Library, New York, fără dată, I, p. 6.
33. Gibbon, *op. cit.*, I, pp. 211–214.
34. *Ibid.*, I, p. 214.
35. Voltaire, *Essai sur les mœurs*, în *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. III, Chez Furne, Paris, p. 583.
36. Gibbon, II, *op. cit.*, pp. 245–247, 254, 263.
37. *Ibid.*, II, p. 591.
38. *Ibid.*, II, pp. 591–594.

39. *Ibid.*, III, p. 61.
40. *Ibid.*, III, p. 316.
41. *Ibid.*, III, pp. 317–318.
42. *Ibid.*, III, pp. 318–319, nota 8.
43. *Ibid.*, III, pp. 321–322.
44. *Ibid.*, III, pp. 322–323.
45. *Ibid.*, III, pp. 322–323, nota 22; Janos Gulya, „Some Eighteenth Century Antecedents of Nineteenth Century Linguistics: The Discovery of Finno-Ugrian“, *Studies in the History of Linguistics: Traditions and Paradigms*, ed. Dell Hymes, Indiana Univ. Press, Bloomington, 1974, pp. 260–263.
46. Gibbon, III, *op. cit.*, pp. 324–326, 329.
47. *Ibid.*, III, pp. 330–331, nota 45.
48. *Ibid.*, III, pp. 332–333, 335, nota 58, 337.
49. *Ibid.*, III, p. 343.
50. *Ibid.*, III, pp. 343–344; David Spadafora, *The Idea of Progress in Eighteenth Century Britain*, Yale Univ. Press, New Haven, Conn., 1990, pp. 223–224; Roy Porter, „Civilization, Barbarism, and Progress“ (cap. 6), *Edward Gibbon: Making History*, Weindenfeld and Nicolson, Londra, 1988, pp. 135–157.
51. Johann Gottfried Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, ed. Katharina Mommsen, Philipp Reclam, Stuttgart, 1976, p. 7.
52. *Ibid.*, p. 15.
53. *Ibid.*, pp. 38–39.
54. *Ibid.*, pp. 77–78.
55. *Ibid.*, pp. 80–81.
56. *Ibid.*, p. 90.
57. *Ibid.*, pp. 91–92.
58. *Ibid.*, pp. 101–102; Konrad Bittner, „Die Beurteilung der russischen Politik im 18. Jahrhundert durch Johann Gottfried Herder“, în *Im Geiste Herders*, ed. Erich Keyser, Holzner-Verlag, Kitzingen am Main, 1953, p. 47.
59. Robert T. Clark, *Herder: His Life and Thought*, Univ. of California Press, Berkeley, p. 60.
60. Bittner, *op. cit.*, pp. 50–51.
61. *Ibid.*, pp. 68–69.
62. Herder, „Von Ähnlichkeit der mittlern englischen und deutschen Dichtkunst“, *Herders Werke*, vol. II, ed. Regine Otto, Aufbau-Verlag, Berlin și Weimar, 1982, p. 289.
63. Herder, „Von Ähnlichkeit“, p. 290.

64. Rousseau, *op. cit.*, pp. 171–173.
65. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, in *Herders Werke*, vol. IV, ed. Regine Otto, Aufbau-Verlag, Berlin și Weimar, 1982, pp. 385–386.
66. *Ibid.*, p. 393.
67. *Ibid.*, pp. 393–395.
68. *Ibid.*, p. 395.
69. Herder, *Outlines of a Philosophy of the History of Man*, trad. T. Churchill, Bergman, New York, pp. 483–484.
70. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte*, p. 395.
71. *Ibid.*, pp. 396–397.
72. *Ibid.*, pp. 463–464.
73. Immanuel Kant, „Der Charakter des Volks“, *Die anthropologische Charakteristik*, în *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik, und Pädagogik*, 2, *Werkausgabe*, vol. XII, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1977, p. 670.
74. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de filozofie a istoriei*, trad. de Petru Drăghici și Radu Stoichiță, Editura Academiei R. S. R., București, 1968, p. 332.
75. Alberto Fortis, *Travels into Dalmatia: Containing General Observations on the Natural History of that Country and the Neighbouring Islands; the Natural Productions, Arts, Manners and Customs of the Inhabitants*, Londra, 1778, republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1971, p. iv.
76. Michèle Duchet, *Anthropologie et Histoire au siècle des lumières: Buffon, Voltaire, Rousseau, Diderot*, François Maspero, Paris, 1971; Giuseppe Cocchiara, *The History of Folklore in Europe*, trad. John N. McDaniel, Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia, 1981.
77. Voltaire, *Essai sur les mœurs*, pp. 607–609.
78. P. J. Marshall și Glyndwr Williams, *The Great Map of Mankind: British Perceptions of the World in the Age of Enlightenment*, J. M. Dent, Londra, 1982, epigraf; Spadafora, pp. 253–320.
79. Gianfranco Torcellan, „Profilo di Alberto Fortis“, în *Settecento Veneto e altri scritti storici*, G. Giappichelli, Torino, 1969, pp. 273–279.
80. Torcellan, *op. cit.*, p. 283; Voltaire, *Essai sur les mœurs*, p. 561.
81. Fortis, *op. cit.*, pp. 45–47.
82. *Ibid.*, p. 44.
83. Gibbon, II, *op. cit.*, p. 593; Fortis, *op. cit.*, p. 44.
84. Duchet, *op. cit.*, p. 12.
85. Fortis, *op. cit.*, pp. 51–58.

86. *Ibid.*, pp. 60–61.
87. *Ibid.*, pp. 61–62.
88. Carlo Ginzburg, *Ecstasies: Deciphering the Witches' Sabbath*, trad. Raymond Rosenthal, Pantheon Books, New York, 1991, pp. 207–225.
89. Fortis, *op. cit.*, p. 63.
90. *Ibid.*, pp. 66–67, 70–75.
91. *Ibid.*, pp. 77, 82.
92. Giovanni Lovrich, *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del Signor Abate Alberto Fortis*, Francesco Sansoni, Venezia, 1776, pp. 79, 81, 116.
93. Torcellan, *op. cit.*, p. 288.
94. *Ibid.*, pp. 290–291.
95. Fortis, p. 82.
96. *Ibid.*, p. 83.
97. *Ibidem*.
98. Johann Wolfgang von Goethe, „Klaggesang: von der edlen Frauen des Asan Aga, aus dem Morlackischen“, *Sämtliche Werke*, vol. I, Artemis Verlag, Zürich, 1977, p. 301.
99. Stephen Clissold, ed., *A Short History of Yugoslavia*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1968, p. 119.
100. Ruggiero Giuseppe Boscovich, *Giornale di un Viaggio da Constantinopoli in Polonia dell'abate Ruggiero Giuseppe Boscovich*, Giordano Editore, Milano, 1966, pp. 6, 37–38.
101. Fortis, *op. cit.*, p. 84; Cocchiara, *op. cit.*, pp. 135–140.
102. Fortis, *op. cit.*, p. 85.
103. *Ibid.*, p. 86.
104. *Ibidem*.
105. Desnos, „L'Europe divisée selon l'étendue de ses principales parties“, Paris, 1772 (Harvard); Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. II, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, p. 66.
106. Bittner, *op. cit.*, p. 60.
107. William Coxe, *Travels in Poland and Russia*, în *Travels in Poland, Russia, Sweden, and Denmark*, ediția a cincea, Londra, 1802; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, I, pp. 273–274.
108. *Ibid.*, I, pp. 392–393.
109. *Ibid.*, II, pp. 74–75.
110. Fortis, *op. cit.*, pp. 88–89.

8 ♦ Moravuri și antropometrie rasială

1. Robert Arnold, *Geschichte der Deutschen Polenlitteratur: von den Anfängen bis 1800*, Max Niemeyer, Halle, 1900, p. 145.
2. *Ibid.*, p. 52.
3. *Ibid.*, p. 87.
4. Johann Gottlieb Fichte, *Briefwechsel*, vol. I, ed. Hans Schulz, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1967, pp. 171–175.
5. Arnold, *op. cit.*, pp. 8–15, 40–56; Wolfgang Wippermann, *Der „Deutsche Drang nach Osten“: Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagwortes*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1981, p. 22.
6. Arnold, *op. cit.*, pp. 27–29, 31–33, 95–96.
7. Fichte, *op. cit.*, p. 175.
8. *Ibid.*, p. 176.
9. *Ibid.*, pp. 176–178, 181–183.
10. Joachim Christoph Friedrich Schulz, *Reise nach Warschau: Eine Schilderung aus den Jahren 1791–1793*, ed. Klaus Zernack, în *Polnische Bibliothek*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1982, pp. 10–13, 24–25, 32–33.
11. *Ibid.*, pp. 348–349.
12. Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich*, Cambridge Univ. Press., Cambridge, 1988, pp. 26–28, 105–107, 176–179.
13. Johann Gottfried Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, în *Herders Werke*, vol. IV, ed. Regine Otto, Aufbau-Verlag, Berlin și Weimar, 1982, p. 472.
14. Gerhard Steiner, *Georg Forster*, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1977, pp. 8–46.
15. Georg Forster, *Briefe*, în *Werke*, vol. IV, ed. Gerhard Steiner, Insel Verlag, Frankfurt, 1970, p. 320.
16. Arnold, *op. cit.*, pp. 108–109; Wippermann, *op. cit.*, p. 21.
17. Arnold, *op. cit.*, p. 109.
18. *Ibid.*, pp. 113–114.
19. Georg Forster, „Noch etwas über die Menschenrassen“, în *Forsters Werke*, vol. I, Aufbau-Verlag, Berlin și Weimar, 1968, pp. 3–4, 16–17.
20. *Ibid.*, pp. 22, 25.
21. *Ibid.*, p. 33.
22. Fichte, *op. cit.*, pp. 183–184.
23. Schulz, *op. cit.*, p. 370; Arnold, *op. cit.*, p. 90.
24. Schulz, *op. cit.*, pp. 40, 43, 68, 70, 136, 177–178.

25. Arnold, *op. cit.*, pp. 78, 119–121, 161, 167–177.
26. *Ibid.*, pp. 127, 179–181.
27. *Ibid.*, pp. 190–191.
28. *Ibid.*, p. 161; Güssefeld, „Europa“, Nürnberg, 1794 (Harvard); Güssefeld, „Charte von Europa“, Nürnberg, 1798 (Harvard).
29. Arnold, *op. cit.*, p. 113.
30. Leopold Hoffmann, *Grosse Wahrheiten und Beweise in einem kleinen Auszuge aus der ungarischen Geschichte*, Frankfurt și Leipzig, 1792, pp. ii, xi–xii, xvii, xxi, xxv.
31. Fichte, *op. cit.*, pp. 185–187.
32. Arnold, *op. cit.*, pp. 63, 144.
33. Fichte, *op. cit.*, p. 214.
34. *Ibid.*, p. 196.
35. John Ledyard, *John Ledyard's Journey Through Russia and Siberia 1787–1788: The Journal and Selected Letters*, ed. Stephen D. Watrous, Univ. of Wisconsin Press., Madison, 1966, pp. 3–10.
36. *Ibid.*, p. 19.
37. *Ibid.*, pp. 123–124.
38. Mark Bassin, „Inventing Siberia: Visions of the Russian East in the Early Nineteenth Century“, *American Historical Review* 26, nr. 3, iunie 1991, pp. 767–770.
39. Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France*, Columbia Univ. Press, New York, 1936, pp. 112–114; Albert Lortholary, *Le Mirage russe en France au XVIIIe siècle*, Boivin, Paris, 1951), pp. 191–197; Chappe d'Auteroche, *Voyage en Sibérie*, 4 volume, Chez Debure, Paris, 1768.
40. Ledyard, *op. cit.*, p. 143.
41. *Ibid.*, p. 144.
42. *Ibid.*, pp. 145, 153, 156–158, 161.
43. *Ibid.*, pp. 174, 177–178.
44. *Ibid.*, pp. 178–180, 193.
45. Michèle Duchet, *Anthropologie et Histoire au siècle des lumières: Buffon, Voltaire, Rousseau, Helvétius, Diderot*, François Maspero, Paris, 1971, p. 258; P. J. Marshall și Glyndwr Williams, *The Great Map of Mankind: British Perceptions of the World in the Age of Enlightenment*, J. M. Dent, Londra, 1982, p. 246; David Hume, „Of National Characters“, în *Essays: Moral, Political, and Literary: By David Hume*, vol. I, ed. T. H. Green și T. H. Grose, Londra, 1882; republicat: Scientia Verlag Aalen, 1964, p. 252.
46. Ledyard, *op. cit.*, p. 127.

47. *Ibid.*, pp. 144, 164, 177, 182, 194–195.
48. *Ibid.*, pp. 145, 180.
49. *Ibid.*, p. 257.
50. John Parkinson, *A Tour of Russia, Siberia and the Crimea 1791–1794*, ed. William Collier, Frank Cass, Londra, 1971, pp. 56, 63, 66, 98, 109, 118, 138.
51. *Ibid.*, pp. 148, 151, 153, 188.
52. Ledyard, *op. cit.*, pp. 167, 252–253.
53. *Ibid.*, p. 257.
54. *Ibid.*, pp. 30–31.
55. *Ibid.*, pp. 201–205.
56. *Ibid.*, p. 210.
57. *Ibid.*, p. 211.
58. *Ibid.*, p. 223.
59. *Ibidem.*
60. *Ibid.*, pp. 223–224.
61. *Ibid.*, pp. 227–228.
62. *Ibid.*, p. 228.
63. *Ibid.*, pp. 228–229.

Concluzie

1. Philippe-Paul, comte de Ségur, *Napoleon's Russian Campaign*, trad. J. David Townsend, Time/Life Books, New York, 1965, pp. 43, 97.
2. *Ibid.*, pp. 109, 228–231.
3. Astolphe, marquis de Custine, *Empire of the Czar: A Journey Through Eternal Russia*, trad. anonimă, introduce de George Kennan, Doubleday, New York, 1989, pp. 123, 128.
4. Custine, *Empire of the Czar*, pp. 128, 155.
5. Custine, *Journey for Our Time: The Russian Journals of the Marquis de Custine*, trad. Phyllis Penn Kohler, introduce de Walter Bedell Smith, Gateway Editions, Washington, D. C., 1987, pp. 7, 9, 11.
6. Apud Ernst Birke, „Die französische Osteuropa-Politik, 1914–1918“, *Zeitschrift für Ostforschung*, 1954, caietul 3, p. 322.
7. R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question*, Norton, New York, 1972, pp. 75, 244, 267.
8. William M. Sloane, *The Balkans: A Laboratory of History*, Eaton & Mains, New York, 1914, p. vii.
9. *Ibid.*, pp. viii, 3, 56.

10. Harold Nicolson, *Peacemaking 1919*, Grosset & Dunlap, New York, 1965, pp. 33, 126; vezi și Hugh și Christopher Seton-Watson, *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*, Univ. of Washington Press, Seattle, 1981; Domenico Caccamo, „Presupposti e obiettivi della storiografia sull'Europa orientale“, în *Introduzione alla Storia dell'Europa Orientale*, La Nuova Italia Scientifica, Roma, 1991, pp. 9–21; și Larry Wolff, „French Policy Towards Eastern Europe During the First World War: From *Dragon de l'Apocalypse* to *Cordon Sanitaire*“, în *Essays in History: The E. C. Barksdale Student Lectures*, Phi Alpha Theta, Univ. of Texas, Arlington, Texas, 1980, pp. 177–190.
11. Nicolson, *op. cit.*, p. 27.
12. Thomas Mann, *Muntele vrăjit*, trad. de Petru Manoliu, RAO International Publishing Company, București, 1994, pp. 145, 187, 270, 271, 341, 620.
13. Georgena Muir Mackenzie și Paulina Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, Bell and Daldy, Londra, 1867, pp. xx, xxix, xxx.
14. Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia*, Penguin Books, 1982, pp. 23, 328, 483; vezi și Larry Wolff, „Rebecca West“, *The New York Times Book Review*, 10 februarie 1991.
15. West, *op. cit.*, p. 662.
16. Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1988, pp. 137, 151, 167, 242; vezi și Larry Wolff, recenzie la *Germany Turns Eastwards*, de Michael Burleigh, *Harvard Ukrainian Studies* 15, nr. 3/4, dec. 1991, pp. 456–459.
17. Burleigh, *op. cit.*, p. 306.
18. R. R. Palmer și Joel Colton, „The Transformations of Eastern Europe, 1648–1740“, în *A History of the Modern World*, ediția a treia, Alfred A. Knopf, New York, 1965, p. 174.
19. Thomas Caldecot Chubb, *Slavic Peoples*, World Publishing Company, Cleveland, 1962, p. 105.
20. Ian Fleming, *From Russia with Love*, Pan Books, Londra, 1959, pp. 142, 184.
21. *New York Times*, 22 aug. 1991, p. 1; *Neue Zürcher Zeitung*, 7/8 sept. 1991, p. 1; *Corriere della Sera*, 8 sept. 1991, „Corriere Cultura“, p. 5; *Boston Phoenix*, 13 sept. 1991, secțiunea I, pp. 32–33.
22. *New York Times*, 25 mar. 1992, p. 1; 8 apr. 1992, p. 1; 24 mai 1992, p. 10.

23. Mikhail Gorbachev, *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World*, 1987, Harper & Row, Perennial Library, New York, 1988, p. 177.

24. Czesław Miłosz, *Native Realm: A Search for Self-Definition*, trad. Chaterine S. Leach, Doubleday, New York, 1968, p. 2.

25. Lev Tolstoi, *Război și pace*, trad. de Ion Frunzetti și N. Parocescu, E. S. P. L. A., București, 1959, pp. 109, 259.

26. *Ibid.*, pp. 513, 557.

Indice de nume

Alcott, Louisa May, 139

Alembert, Jean Le Rond d', 273,
292-294, 310, 320, 337, 404

Aleksei, țarevici, 275

Alethof, Ivan, 135

Alexandru cel Mare, 274, 303, 368

Alexandru I, țar, 366

Ali-Aga, 103, 108

Altangi, Lien Chi, 231

Anhalt-Zerbst, Johanna Elizabeth,
prințesă de (mama Ecaterinei),
269, 321

Anteroche, Jean-Chappe d', 255,
449

Anville, Jean-Baptiste d', 199, 202,
378-380, 390, 398

Archetti, Giovanni, 31-32

Argenson, René-Louis de Voyer,
marchiz de, 345

Artois, contele d' (Carol al X-lea),
370

Ash, John, 30

Ash, Timothy Garton, 33

Attila Hunul, 391-392

Attlee, Clement Richard, 196

August, principe elector al Saxo-
niei, 218

August al II-lea, rege al Poloniei,
225-226, 434, 436

August al III-lea, rege al Poloniei,
226-227, 434

Bach, Carl Philipp Emanuel,
302-303

Balzac, Honoré de, 31, 139, 465

Bassin, Mark, 449

Batu, Han, 254

Baudeau, Nicolas, abatele, 30,
351-356, 358

Bayle, Pierre, 223

Beaumarchais, Pierre-Augustin
Caron, 260, 360

Beauplan, Guillaume Le Vasseur,
sieur de, 201, 227

Beccaria, Cesare, 161

Beniowski, Maurice, 443-444

Bernal, Martin, 23

Bernardin de Saint-Pierre, Jacques-
Henri, 291-292

Bittner, Konrad, 405

Blackstone, William, 112

Boieldieu, François-Adrien, 444

Bond, James, 483-484

Bonnac, marchizul de, 216

Boscovich, Ruggiero Giuseppe,
232-245, 258, 425-426, 429

Boswell, James, 29

Boufflers, Stanislas-Jean de, 288

- Bougainville, 468
 Bourdillon, Francis William, 346
 Brachmann, Albert, 481-482
 Brandenburg, Anspach și Bayreuth, margraf de, 170
 Branicki, familia (din Polonia), 48, 91
 Breteuil, abate de, 334
 Brown, Edward, 66, 146
 Brzezinski, Zbigniew, 476
 Buffon, Georges-Louis, 256, 391, 453
 Burke, Edmund, 147, 368-369, 372, 414-415, 442
 Burney, Charles, 151
 Bute, John Stuart, conte de, 413, 423
 Byron, George Gordon, Lord, 194-195
 Calas, Jean, 345
 Callimachi, Grigore, 241
 Campbell, Thomas, 370
 Carol cel Mare, 378
 Carol Quintul, 19
 Carol al VIII-lea, regele Franței, 19
 Carol Frederick, 355
 Carol al XII-lea, rege al Suediei, 126-132, 134, 141, 150, 172-174, 193, 197-198, 201, 211-212, 216-217, 225, 260, 270, 318, 320, 390-391, 399, 462, 472-473
 Carra, Jean-Louis, 68, 383
 Casanova, Giovanni Jacopo, 77-93, 96-101, 107, 111, 114, 153, 155-156, 187, 189, 292, 293, 299, 359, 364, 405, 467
 Cazimir cel Mare, 50
 Cathcart, Charles, Lord, 118
 Cezar (August), 303, 386
 Chabod, Federico, 23
 Chancellor, Richard, 27
 Chavannes, Alexandre-César, 418
 Châtelain, Henri Abraham, 220-221
 Châtelet, marchiza de, 226
 Cherubini, Luigi, 348
 Choiseul, Étienne-François de, 227, 312, 359, 361-362
 Christie, Agatha, 68
 Christina, regină a Suediei, 283
 Chub, Thomas Caldecot, 483
 Churchill, Winston, 15-21, 46, 195, 373, 408, 483, 485
 Cicero, 386
 Cirus cel Mare, 188
 Clairon, mlle, 339
 Clemenceau, Georges, 474
 Clement al XIV-lea, papă, 146
 Cobbett, William, 371-373, 400
 Cobenzl, contesa de, 99
 Colton, Joel, 483
 Columb, Cristofor, 39
 Comte, Auguste, 30
 Condorcet, 30, 369
 Constantin Porphyrogenetos, împărat, 396
 Cook, James, 21, 438, 447-448, 454
 Coolidge, Archibald Cary, 479
 Correggio, Antonio, 167
 Cortés, Hernán, 127, 128
 Condray, Jean-Baptiste Louvet du, 137
 Coxe, William, 20, 45-61, 63, 81, 90, 108-111, 113-115, 120, 123-125, 131, 141, 143, 146, 149, 160, 200, 398, 420, 428-430, 436, 456

- Coyer, Gabriel-François, 226, 249, 253
 Craven, Lady Elizabeth, 48, 107, 167-176, 186, 195, 202, 204
 Craven, Lordul, 170
 Custine, Astolphe, marchiz de, 474-476
 Czartoryski, familia, 91, 243, 355, 357, 441
 Daniens, Robert-François, 113
 Da Ponte, Lorenzo, 153-160
 David, Jacques-Louis, 145
 Deffand, marchiza du, 320
 Defoe, Daniel, 217, 371
 Delisle, Guillaume, 199, 205, 209, 215, 218
 Delisle, Joseph-Nicolas, 199, 230, 258
 Denis, Ernest, 478
 Derrida, Jacques, 334
 Des Alleur, Pierre, 216
 Descartes, René, 283, 295
 Desmoulins, Camille, 368, 470
 Desnos, 209
 Desportes, Philippe, 27
 De Witt, 218
 Diderot, Denis, 23, 41, 102, 104, 151, 245-246, 278, 290-310, 319-320, 322, 325-326, 342, 346, 359-360, 370, 372, 404-405, 468, 475
 Disraeli, Benjamin, 477
 Duchet, Michèle, 414
 Dupont de Nemours, Pierre-Samuel, 354-357, 366, 438, 470
 Ecaterina a II-a, cea Mare, 21-23, 32, 44, 55-56, 77, 80, 85, 91, 94, 96, 100, 101, 112, 114, 118, 123, 126, 132, 144-146, 151, 172, 174, 176-184, 186, 189-191, 193-195, 198-200, 206, 210, 259-268, 277-311, 318-319, 321, 324-325, 329-332, 337, 341, 344, 346-347, 352, 354, 359-361, 364, 366-371, 373, 375, 382, 385, 390, 394, 398, 400, 403-405, 410, 438, 448-449, 456-458, 466, 468, 482
 Elias, Norbert, 32, 43
 Eliot, George, 139
 Elisabeta, țarină, 112, 230-231, 262, 271-273
 Erasm din Rotterdam, 27
 Eugeniu de Savoia, prinț, 62-64, 217, 224, 228, 232
 Euripide, 190
 Fabre, Jean, 200, 336
 Falconet, Étienne-Maurice, 145, 276, 293-294, 337, 352
 Falk, Johann Daniel, 443
 Fekete, János, 378
 Ferguson, Adam, 414
 Ferriol, Charles, 217
 Ferté-Imbault, doamna de la, 327
 Fichte, Johann Gottlieb, 432-436, 438-439, 441-442, 444-447
 Fidias, 276
 Fischer, I. E., 396-397
 Fontenelle, Bernard de, 268-269, 271, 294, 320-321
 Forster, Georg, 438-441, 443-444, 446-447, 450, 481
 Fortis, Alberto, 413, 415-429, 431
 Foucault, Michel, 39, 113, 129
 Franklin, Benjamin, 233, 364
 Franz Leopold, împărat, 156

- Frederic al II-lea, cel Mare, 35–36, 38, 206, 228–229, 231, 349–350, 357, 400, 434, 439, 446, 462
- Gay, Peter, 280
- Genghis-Han, 257, 416, 462
- Geoffrin, doamna (Marie Thérèse Rodet), 23, 91, 282–283, 293, 319–334, 336–343, 351, 354, 356, 359–360, 365, 371, 432, 468, 472
- George, Lloyd, 474
- Gibbon, Edward, 376, 388–401, 403, 409, 417, 428, 438, 455, 469
- Gilibert, Jean-Emmanuel, 49, 200, 202
- Ginzburg, Carlo, 420
- Gladstone, William, 476–477, 480
- Gluck, Christoph Willibald, 190
- Gmelin, Johann Georg, 208
- Godunov, Boris, 27
- Goethe, Johann Wolfgang von, 172, 175, 185–186, 189–190, 400, 424–426, 432–433
- Goldsmith, Oliver, 231
- Gorbaciov, Mihail, 34, 484–485
- Gozzi, Carlo, 422
- Gretschel, Johann Christian, 443
- Grimm, Friedrich Melchior von, 151–152, 155, 295, 304, 307, 334, 338–339, 343, 359–360, 369, 382, 448
- Grisogono, Pietro Nutrizio, 421
- Gueudeville, Nicolas, 215–216, 220–222
- Güssefeld, 444
- Hakluyt, Richard, 27
- Hartknoch, Johann Friedrich, 428
- Hartog, François, 378
- Hass, Johann, 219, 244
- Hauterive, Alexandre-Maurice Blanc de Lanautte, conte de, 160–168, 366, 383–390, 393, 471
- Hawkesbury (Lord Liverpool), 371
- Haydn, Franz Joseph, 152
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 412
- Hennin, Pierre-Michel, 345, 365
- Henric al III-lea, rege al Franței, ca rege al Poloniei, 27
- Henric al IV-lea, 371
- Henry, Patrick, 368
- Herberstein, Sigmund von, 207–208
- Herder, Johann Gottfried, 135, 281, 376, 399–416, 424–426, 428, 433, 436–438, 440, 447, 453, 469, 476, 483
- Herodot, 28, 378
- Hitler, Adolf, 33, 481
- Hoam, Fum, 231
- Hobsbawm, Eric, 25
- Hoffmann, Leopold Alois, 444
- Hoffmannsegg, Joachim von, 70–72
- Homann, Johann, 219, 444
- Hume, David, 414, 453
- Hus, Jan, 229
- Inocențiu al XI-lea, papă, 211
- Iosif al II-lea, împărat, 169–170, 178, 184, 186, 190–191, 202, 206, 281, 367, 394
- Ipsilanti, Alexandru, 384
- Irby, Paulina, 480
- Iustinian, 392
- Jaucourt, Louis de, 226, 246–254, 256–258, 276, 303, 344, 397

- Jagiello, Ludovic, 221
- Jaquin, Gottfried von, 149
- Jefferson, Thomas, 206, 368, 448, 454, 457
- Johnson, Samuel, 29–30
- Jones, John Paul, 100–101, 448
- Jordan, John Christopher de, 395
- Kames, Henry Home, Lord, 414
- Kant, Immanuel, 400, 411–412, 437–438, 440, 443, 446–447
- Karadžić, Vuk, 425
- Katona, Istvan, 396
- Kaunitz, Wenzel Anton von, 287
- Kennan, George, 372–374
- Kerner, Robert, 479
- Kirilov, Ivan, 199
- Kleist, Alexander von, 154–155
- Kościuszko, Tadeusz, 139, 201, 443
- Kotzebue, August Friedrich, 444
- Köpeczi, Bela, 215
- Krum (han bulgar), 395
- Kuhn, Walter, 437
- La Barre, 345
- Lafayette, marchiz de, 96, 368
- LaFeber, Walter, 16
- Larroque, Fraissinet de, 157
- Ledyard, John, 21–22, 447, 448–463, 468
- Lemercier de la Rivière, 294, 299, 350–353, 358, 405, 468, 470
- Le Noble, Eustache, 215–216
- Leopold al II-lea, împărat, 69, 154–156
- Le Riche, Marie-Félicité, 97–98, 100
- Lessing, Gotthold Ephraim, 133–136, 157
- Leszczyńska, Maria, regină a Franței, 128, 255
- Leszczyński, Stanisław, rege al Poloniei, duce de Lorena, 128, 216, 225, 228, 233, 249, 258, 265, 288, 345, 432
- Levesque, Pierre-Charles, 380–382, 389, 393, 398
- Lévy-Strauss, Claude, 334
- Licurg, 274
- Ligne, Charles-Joseph, prinț de, 180–181, 183–184, 186, 188–192, 209, 278, 466–467, 473
- Linné, Carl von, 129–130, 132, 200, 256, 315, 467
- Liverpool, Lord (Robert Banks Jenkinson), 371
- Lomonosov, Mihail, 263, 274–275
- Lortholary, Albert, 267
- Louvet, 443
- Lucrețiu, 121, 122
- Ludovic cel Mare, rege al Ungariei, 248
- Ludovic al IX-lea (cel Sfânt), 387
- Ludovic al XIV-lea, rege al Franței, 198, 215–216, 404
- Ludovic al XV-lea, rege al Franței, 128, 225, 229–230, 249
- Ludovic al XVI-lea, rege al Franței, 244, 343, 357, 361–362, 370, 473
- Louvet du Coudray, Jean-Baptiste, 137, 348
- Lovrich, Giovanni, 421–422
- Luini (cîntăreț de operă la Sankt-Petersburg), 77, 87
- Lunin (ofițer rus), 82–83
- Luther, Martin, 479
- Mably, Gabriel Bonnot de, 313, 347, 353, 358–359, 362–363
- Macartney, George, 310

- Machiavelli, 19–20
 Macpherson, James, 426
 Mandeville, John, 200
 Mann, Thomas, 479
 Marat, Jean-Paul, 136–141, 150, 312, 347–349, 352, 358, 470
 Margeret, Jacques, 27, 200
 Maria Antoaneta, regină a Franței, 147–148, 331, 370–371
 Maria Luiza, împărăteasă, 155
 Maria Tereza, împărăteasă, 228–230, 249, 252, 287, 331, 382, 434
 Marlborough, John Churchill, duce de, 18, 197, 217–220, 232
 Marborough, Sarah Churchill, ducesă de, 197
 Marmontel, Jean-François, 319–320, 323, 333, 336, 339, 365, 368
 Marshall, Joseph, 115–118, 122, 202, 205, 414
 Marsigli, Luigi Ferdinando, 228
 Massalski, Ignacy, episcop de Vilnius, 351, 354, 356
 Mauro, Fra, 207
 Mazzei, Filippo, 368
 Méhée de la Touche, Jean-Claude-Hippolyte, 369
 Miechowita, 208
 Millar, John, 414
 Miłosz, Czesław, 485–486
 Milton, John, 29, 355
 Mirabeau, Victor Riqueti, marchiz de, 26, 30, 294, 350–351, 355–356
 Mohammed al IV-lea, 161, 168
 Molière, 136, 289
 Moll, 219–220
 Montagu, Lady Mary Wortley, 61–69, 71, 73–74, 102, 104–107, 224, 331, 480
 Montaigne, 27
 Montesquieu, 23, 102, 116, 136–137, 270–272, 294, 329, 404–405, 410, 470
 Morison, Samuel Eliot, 100
 Mörike, Eduard, 152
 Mozart, Wolfgang Amadeus, 24, 107, 148–160, 162, 183, 187, 189, 194
 Muir Mackenzie, Georgena, 480
 Mussolini, Benito, 759
 Müller, Gerhard, 263, 396
 Myslivetschek, Joseph, 152
 Nagun (fiul adoptiv al lui Ségur), 99–100
 Napoleon, 24, 44–45, 69, 74, 162, 179, 198, 365–366, 371, 380–381, 423, 436, 472–473, 477, 486–487
 Napoleon al III-a, 473
 Naumann, Friedrich, 33
 Necker, doamna, 335, 363
 Nettl, Paul, 156
 Newton, Isaac, 269
 Nicefor, împărat, 395
 Nicolson, Harold, 478–479
 Niemetschek, Franz Xaver, 155
 Nogai, 377
 Nugent, Thomas, 46
 Olearius, Adam, 28
 Orlando, Vittorio, 474
 Orlov, Aleksei, 56
 Orlov, Grigori, 77–78, 310
 Ossian, 426
 Paget, John, 64
 Paine, Thomas, 457
 Pallas, Peter Simon, 49, 199–200, 202, 456

- Palmer, R. R., 483
 Palmerson, Henry John Temple, 473
 Paradise, John, 369
 Parkinson, John, 115, 455–456, 459
 Pavel, mare duce al Rusiei, 190
 Pench, Albrecht, 437
 Perry, John, 252, 274
 Perthées, Charles de, 200, 202, 206
 Petru I, cel Mare, 30, 40, 43, 124, 127, 131–132, 135–136, 141, 193, 198–199, 208, 210–212, 214–216, 230, 253–254, 258, 262, 264–265, 267–280, 283, 285, 292, 303, 314, 317, 355, 359, 382, 396, 405–406, 410, 449, 483
 Petru al III-lea, soțul Ecaterinei, 231, 262, 293, 311, 325
 Peyssonnel, Charles de, 364, 374–380, 383, 385, 389–390, 392, 413, 416, 466, 485
 Pezzl, Johann, 159
 Piattoli, Scipione, 367
 Pictet, François, 281
 Piozzi, Hester Lynch, 152
 Pitt, William, cel tânăr, 369
 Pliniu, 375
 Pocahontas, 28
 Pompadour, Jeanne Antoinette
 Poisson, marchiză de, 181, 227
 Poniatowski, Stanisław, tatăl lui Stanisław August, 133, 241–242, 320
 Pope, Alexander, 63, 66
 Porter, James, 231–233, 239
 Porter, doamna, 236, 243
 Porter, Jane, 139
 Posselt, Ernst Ludwig, 444
 Potemkin, Grigori, 55, 98–100, 171, 181, 183, 185–186, 191, 193, 200
 Pray, George, 396
 Procopiu, 393
 Ptolemeu, 207
 Pugaciov, Emelian, 307–308
 Pulaski, Casimir, 364–365
 Puşkin, Aleksandr, 145
 Quesnay, François, 294, 350, 356–357, 470
 Rabelais, 27
 Rákóczi, Francisc, 102, 205, 214–218, 220–221, 223, 225, 230, 249, 344
 Raspe, Rudolf Erich, 141–142, 146, 150
 Raynal, Guillaume, 294
 Rebmann, Andreas Georg, 443
 Reche, Otto, 482
 Renan, Ernest, 476
 Repnin, Nikolai Vasilievici, print, 87
 Richardson, Samuel, 97, 118–125
 Richardson, William, 141, 145
 Rinaldi (arhitect italian la Sankt-Petersburg), 89–90
 Robert (autorul *Atlasului universal*), 202, 227, 378
 Robespierre, Maximilien, 369
 Rocque, John, 235
 Roider, Karl, 223
 Roosevelt, Franklin Delano, 195
 Rousseau, Jean-Jacques, 27, 102, 136, 141, 147, 177, 262, 264–265, 268, 288, 310–320, 328, 331, 334, 338, 340, 344, 346–347, 349, 351, 353, 358–359, 364,

- 365, 370, 384-385, 387, 401, 404-405, 407, 410, 418-419, 444, 468, 470
 Rulhière, Claude-Carloman de, 358-366, 373-374, 380-381, 436, 472
 Ruric, 180
 Sacy, Claude-Louis de, 382
 Sade, marchiz de, 85-86, 114, 143-144, 367
 Said, Edward, 22
 Saint-Pierre, Bernardin, abate de, 291-292, 333
 Saint-Simon, Louis de Rouvroy, duce de, 269
 Salaberry, Charles-Marie, marchiz de, 69-76, 104, 111, 131, 160, 470
 Sanson, Nicolas, 198, 212, 227
 Schoonebeck, Adriaen, 199, 210
 Schreiber, Aloys Wilhelm, 443
 Schubart, Christian Friedrich, 443
 Schulz, Joachim Christoph Friedrich, 436, 441-443
 Ségur, doamna de, 97-98
 Ségur, Louis-Philippe, conte de, 35-46, 48-51, 54, 69, 75, 81, 91-101, 107, 120, 131, 142, 176-193, 196, 198, 278, 294, 304-305, 328, 373, 376, 388, 428, 448, 460, 462, 465-466, 471-472
 Ségur, Philippe-Paul, conte de, 21, 30, 45, 472-473, 486
 Seton-Watson, R.W., 478
 Sévigné, doamna de, 211
 Sinan, pașă, 74
 Sirven, 345
 Sloane, William, 477-478
 Smith, Adam, 358, 414
 Smith, John (căpitan), 27-28
 Smith, Walter Bedell, 475-476
 Soliman Magnificul, 65
 Solon, 281
 Spadafora, David, 414
 Soltyk, Kajetan, episcop de Cracovia, 336
 Stackelberg, Otto Magnus, 354
 Stalin, Iosif Visarionovici, 16, 99, 132, 195-196, 482, 484
 Stanisław August, Poniatowski, rege al Poloniei, 91, 171, 184, 200-202, 206, 241, 243, 321-322, 324-326, 329-333, 335-343, 345-347, 349, 354, 364, 367-368, 371, 443, 468
 Starobinski, Jean, 319
 Stowe, Harriet Beecher, 122
 Strahlenberg, Philipp Johann von, 208, 212-213, 255, 274, 396
 Suetoniu, 239
 Süßmayr, Franz Xaver, 156-157
 Swift, Jonathan, 147, 217-218
 Şahin Ghirai, han, 187
 Şuvalov, Ivan, 262, 273, 276
 Tacit, 20, 118, 379
 Talleyrand-Périgord, Charles-Maurice, 360, 365
 Tardieu, Jacques-Nicolas, 200, 206
 Tatişcev, Vasili, 208, 396
 Tennyson, Alfred, Lord, 195, 473
 Thomas, Antoine, 268, 292, 295
 Thomas, Leonard, 363-364
 Titus, împărat roman, 154
 Tollus, Jacob, 211
 Tolstoi, Lev, 45, 486-487
 Torelli, Giacomo, pictor, 87

- Tourneux, Maurice, 296
 Tott, François de, baron, 102-110, 146, 160, 287-288, 307, 309, 364, 374, 420, 467, 472
 Townson, Robert, 70-71
 Traian, împărat, 387
 Truman, Harry, 16, 196
 Turgot, Anne-Robert, 357
 Valck, Gerald, 215
 Vanel, Jean de, 211
 Vaugondy, Robert de, 227, 256, 258
 Vergennes, Charles Gravier, 234, 362
 Victoria, regină, 473, 477
 Vigée-Lebrun, Elisabeth, 370-372
 Villars, Claude de, 216
 Villeroi, Marshall, 269
 Virgiliu, 118, 268
 Vladimir, 180
 Volney, Constantin-François, 30, 370
 Voltaire, 20, 21, 24, 26, 40, 70, 80, 82, 104, 112, 126-135, 147, 174, 177-178, 182, 193-194, 196, 213-214, 217, 225-226, 229-231, 249, 253, 259-268, 270-296, 298-301, 303, 306-312, 315-321, 323-325, 329, 333-335, 339, 341, 343-347, 349-350, 357, 364-365, 369-370, 373, 375, 378-379, 382, 385, 390-391, 404-405, 408, 410, 414-415, 459, 462, 466-470, 472, 475, 480, 482, 484
 Volz, Wilhelm, 437
 Vucinich, Wayne, 479
 Waldstein, conte, 153
 Wallerstein, Immanuel, 24-25
 Washington, George, 35
 West, Rebecca, 479-481
 Wielhorski, Michal, 312-314, 316, 347, 359, 362-363
 Wilberger, Carolyn, 276
 Williams, Glyndwr, 414
 Wilson, Woodrow, 474
 Wippermann, Wolfgang, 434
 Yergin, Daniel, 16
 Zaire (sclava lui Casanova), 80-84, 86-90, 96-99, 111, 114, 187, 189
 Zanoni, 234
 Zerbst, prințesa de, 266
 Zürner, 218, 255

Cuprins

<i>Mulțumiri</i>	7
<i>Introducere</i>	15
Capitolul 1 Intrarea în Europa de Est: călători din secolul al XVIII-lea la frontieră	35
Capitolul 2 Posedarea Europei de Est: sexualitate, sclavie și pedepse corporale	77
Capitolul 3 Imaginarea Europei de Est: ficțiune, fantezie și călătorii imaginare	126
Capitolul 4 Cartografierea Europei de Est: geografie politică și cartografie culturală	197
Capitolul 5 Sfătuirea Europei de Est. Partea I: Rusia lui Voltaire	259
Capitolul 6 Sfătuirea Europei de Est. Partea a II-a: Polonia lui Rousseau	310
Capitolul 7 Popularea Europei de Est. Partea I: Barbarii în istoria antică și în antropologia modernă	374
Capitolul 8 Popularea Europei de Est. Partea a II-a: Moravuri și antropometrie rasială	432

Concluzie.....	464
Note.....	489
Indice de nume	531

Redactor
MONA ANTOHI

Apărut 2000
BUCUREȘTI – ROMÂNIA

Tiparul: R. A. „MONITORUL OFICIAL“

Subiectul cărții lui Larry Wolff, profesor de istorie la Boston College, este definirea și caracterizarea Europei de Est de către gânditorii occidentali din ultima parte a secolului al XVIII-lea. Cei mai celebri sînt Voltaire și Rousseau, care au comentat țări unde n-au fost niciodată: Rusia și, respectiv, Polonia. Mulți alții au călătorit însă în țările despre care au scris, lăsînd posterității observații pătrunzătoare, dar și opinii subiective sau jumătăți de adevăruri.

Larry Wolff, specialist în secolul al XVIII-lea european, oferă o magistrală sinteză a două secole de interacțiune simbolică între Vest și Est.

Alte apariții în aceeași serie:

Arthur Gould Lee Elena, regina-mamă a României

Guy Gauthier Missy, regina României

Constantin C. Giurescu Istoria românilor din cele mai vechi timpuri
pînă la moartea regelui Ferdinand

Maria Todorova Balcanii și balcanismul